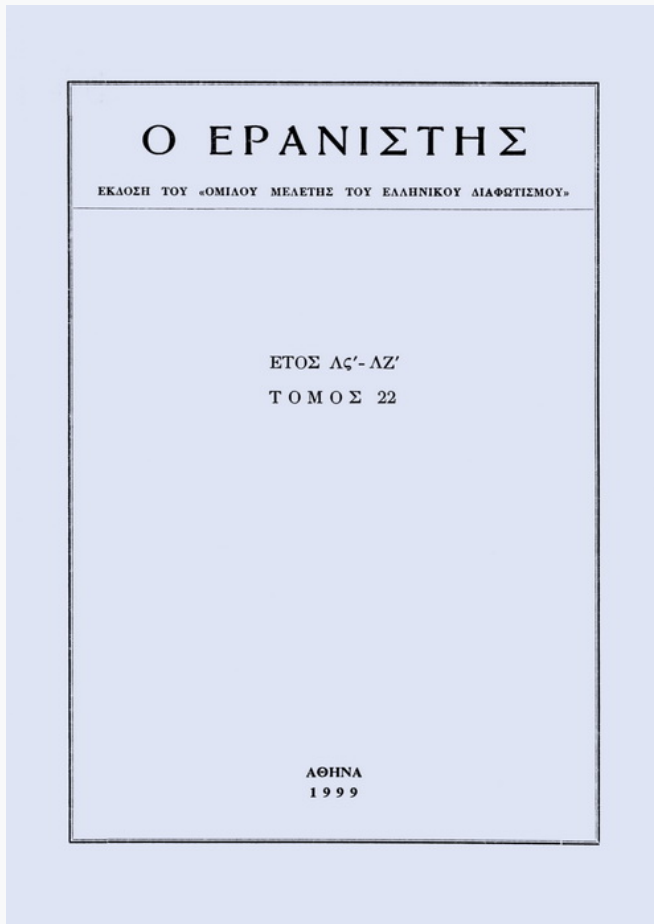

The Gleaner

Vol 22 (1999)

Ανθρωπολογία και γνωσιοθεωρία στις απαρχές
του 18ου αιώνας: Descartes και νεοελληνική σκέψη

Κώστας Θ. Πέτσιος

doi: [10.12681/er.180](https://doi.org/10.12681/er.180)

To cite this article:

Πέτσιος Κ. Θ. (1999). Ανθρωπολογία και γνωσιοθεωρία στις απαρχές του 18ου αιώνας: Descartes και νεοελληνική σκέψη. *The Gleaner*, 22, 44–79. <https://doi.org/10.12681/er.180>

ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΓΝΩΣΙΟΘΕΩΡΙΑ
ΣΤΙΣ ΑΠΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 18ου ΑΙΩΝΟΣ:
DESCARTES ΚΑΙ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΣΚΕΨΗ

ΣΤΗ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΣΚΕΨΗ τοῦ ὕστερου δεκάτου ὀγδόου αἰῶνος ἡ ἐδραιωμένη ἀπαξία πρὸς τὴν ἀριστοτελική-σχολαστική φιλοσοφία καὶ μέθοδο ἐκφράζεται μὲ δηκτικὸ τρόπο ἀπὸ τὸν Ἰώσηπο Μοισιόδακα,¹ ὁ ὁποῖος στὸ θέμα αὐτὸ συντάσσεται μὲ τὴν ἀποστροφή τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρη, ὅτι τὴν περίοδο ἐκείνη «δεινὴ τις τῆς γνησιωτέρας φιλοσοφίας τὰ πάντα κατεῖχε σπάνις καὶ ἔνδεια».² Ἀμφότεροι, βεβαίως, προϋποθέτουν τὴν ἐσωτερικὴ ἀποδυνάμωση θεμελιακῶν παραδοχῶν τῆς σχολαστικῆς φιλοσοφίας ἀπὸ τὸν ὀρθολογισμό τῶν νεοτέρων χρόνων, τὶς μεταστοιχειώσεις ποὺ συντελέστηκαν στὸ ἐπιστημονικὸ πεδίο κατὰ τὸν δέκατο ἔκτο καὶ δέκατο ἔβδομο αἰῶνα,³ καθὼς καὶ τὴ θεωρητικὴ μεταγραφὴ τῶν ἀλλαγῶν, ποὺ ἀποτυπώθηκε στὴν κριτικὴ ἢ ὁποῖα ἀσκήθηκε στὴν «περιπατητικὴ φιλοσοφία» τόσο ἀπὸ τὸν John Locke, ὅσο καὶ ἀπὸ τοὺς Γάλλους ἐγκυκλοπαιδιστές.⁴

Ἦδη ὅμως στὰ τέλη τοῦ δεκάτου ἐβδόμου καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰῶνος, παράλληλα μὲ τὴν ἐμφάνιση τῶν νέων ἀντιλήψεων σὲ

1. Ἰώσηπος Μοισιόδαξ, *Ἀπολογία. Μέρος Πρῶτον*. Ἐν τῇ Βιέννῃ τῆς Ἀουστρίας 1780 (= Ἐπιμ. Ἄλκη Ἀγγέλου, Ἀθήνα 1976), σ. 19: «Λήψεις ἐναντία τῶν ἀριστοτελικῶν ὄρων, παραβολαὶ δοξασιῶν τῶν ἐπισημοτέρων σχολιαστῶν, σειραὶ συλλογισμῶν σοφιστικῶν, ἔριδες, μάχαι, ἐπιδείξεις ἀργαλαί: ἰδοὺ ἡ ὑπόθεσις πᾶσα αὐτῶν τῶν διαλέξεων».

2. Εὐγένιος Βούλγαρης, *Ἡ λογικὴ ἐκ παλαιῶν τε καὶ νεωτέρων συνειρητισθεΐσα*, Ἐν Λειψία τῆς Σαξονίας 1766, σ. 37: «Αἰτία δέ, τὸ μέντοι, ἡ τοῦ φιλοσοφεῖν κρατοῦσα τρηναῦτα τάξις καὶ μέθοδος».

3. Παναγιώτης Κονδύλης, *Ὁ Εὐρωπαϊκὸς Διαφωτισμὸς*, τ. 1, Ἀθήνα 1987, σ. 57 κέ.

4. John Locke, *An Essay concerning human understanding*, III, 10, 6-8 [= *The Works of John Locke*, Aalen 1963 (London 1823), Vol. 2, σ. 271-272]. *Encyclopédie, ou Dictionnaire Raisonné des Sciences, des Artes et des Métiers*, ἄρθρο «Scholastiques», Tome 14, Neuchastel (1765) (= Stuttgart - Bad Cannstatt 1966], σ. 770-778.

ζητήματα φυσιολογίας⁵ και πολιτικής φιλοσοφίας,⁶ συναντούμε στον ελληνικό χώρο μία *expressis verbis* διαφοροποίηση από την περιπατητική-σχολαστική σκέψη στο επίπεδο της ανθρωπολογίας και της γνωσιοθεωρίας. Το χειρόγραφο έργο του 'Αναστασίου Παπαβασιλόπουλου, του Μεθοδίου 'Ανθρακίτη, του Βικεντίου Δαμοδοῦ και του Θεοδώρου Καβαλλιώτη, για να περιορισθούμε σε όρισμένους στοχαστές που σφράγισαν την περίοδο αυτή με τη φιλοσοφική τους σκέψη και τη διδασκαλία τους, προσφέρει εκείνα τα έρείσματα που μάς επιτρέπουν να κάνουμε λόγο για μία ανθρωπολογία που συναρθρώνεται στον αντίποδα της σχολαστικής, με την εϋδιάκριτη αξιολόγηση βασικών πτυχῶν της καρτεσιανής σκέψης. Στα νεοελληνικά κείμενα τα ὅποια προσεγγίζουμε στην παρούσα εργασία, με στόχο την ἐρμηνευτική ἀνασύσταση τῶν βασικῶν ἀνθρωπολογικῶν και γνωσιοθεωρητικῶν τους θέσεων, ἀνιχνεύουμε θεμελιώδεις ἀντιλήψεις τοῦ Descartes, ὅπως εἶναι ἡ διδασκαλία για τὸ cogito και τὶς *ideae innatae*, ἡ διάκριση ἀνάμεσα στὴν *res cogitans* και τὴν *res extensa*⁷ και ἡ συναφὴς θεωρία «τῶν ἰχνῶν», ἡ ταύτιση τοῦ ἀνθρώπου ὡς οὐσίας με τὴν *res cogitans*⁸ και ἡ κατανόηση τοῦ σώματος ὡς ἐκτατῆς οὐσίας, ὡς ὕλης τὴν ὅποια μπορούμε νὰ ἐρμηνεύσουμε ἀναλύοντας τὶς μηχανικὲς τῆς διεργασίης.⁹

5. Βλ. Δημήτρης Γ. 'Αποστολόπουλος, «Για τὴν προϊστορία τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ. Στοιχεῖα Φυσιολογίας τῶν 17ο αἰῶνα στὴν Κωνσταντινούπολη», 'Ο 'Ερασιστής, 11 (1974) 296-310.

6. Βλ. Δημήτρης Γ. 'Αποστολόπουλος, 'Η ἐμφάνιση τῆς Σχολῆς τοῦ Φυσικοῦ Δικαίου στὴν «Τουρκοκρατούμενη» 'Ελληνικὴ κοινότητα, 'Αθήνα 1980· τοῦ ἰδίου, 'Η ἐμφάνιση τῆς Σχολῆς τοῦ Φυσικοῦ Δικαίου στὴν «Τουρκοκρατούμενη» 'Ελληνικὴ κοινότητα. 'Η πρώτη μετακένωση, 'Αθήνα 1983, ἰδ. σ. 24 κέ. Πρβ. Νίκος Κ. Ψημμένος ('Ανθολ. κειμένων, εἰσ., σκόλ.), 'Η 'Ελληνικὴ Φιλοσοφία ἀπὸ τὸ 1453 ὡς τὸ 1821, Τόμος Α' 'Η κυριαρχία τοῦ 'Αριστοτελισμοῦ. Προκορυθαλικὴ και κορυθαλικὴ περίοδος, 'Αθήνα 1988, σ. 48 κέ.

7. Βλ. René Descartes, *Principia Philosophiae*, Pars Prima (1644), LII-LIII (= *Oeuvres de Descartes*, publiées par Charles Adam-Paul Tannery, Nouvelle Présentation, en co-édition avec Le Centre National de la Recherche Scientifique), VIII, 1, Paris 1964, σ. 24-25).

8. René Descartes, *Meditationes de Prima Philosophia* (1641), II (= *Oeuvres*, ὅ.π., VII, Paris 1964, σ. 25. Πρβ. σ. 27: «Cogitare? Hic invenio: cogitatio est; haec sola a me divelli nequit. Ego sum, ego existo; certum est»). Πρβ. *Medit.*, III (= *Oeuvres*, ὅ.π., σ. 34): «Ego sum res cogitans». *Medit.*, VI (= *Oeuvres*, ὅ.π., σ. 78): «recte concludo meam essentiam in hoc uno consistere, quod sim res cogitans».

9. Βλ. René Descartes, *Discours de la Méthode* (1637), 5, 47 κέ. (= *Oeu-*

“Όπως ἐμφατικά τονίζει ὁ Βικέντιος Δαμοδός, στὸν ὁποῖο ὀφείλουμε καὶ τὴν ἐνδεδειχέστερη φιλοσοφικὴ ἀνάλυση τῆς συγκεκριμένης θεματικῆς, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ «μηχανὴ τοῦ ἡμετέρου σώματος»,¹⁰ τὸ πνεῦμα, τοῦ ὁποῖου ἡ ζωὴ ταυτίζεται μὲ τὴ νόηση,¹¹ κατέχει τὴν προεξάρχουσα θέση στὴ γνωσιακὴ διαδικασίᾳ. Στὴν ἴδια συνοχὴ ἐντάσσεται καὶ ἡ θέση τοῦ Θεοδώρου Καβαλλιώτη ὅτι «ἡ οὐσία ἢ σωματικὴ, καὶ ἐκτεταμένη, διαφόρου ἐστὶ... τάξεως τῆς οὐσίας τῆς διανοούσης, καὶ πνευματικῆς»¹² καὶ τοῦτος ὁ δυαλισμός,¹³ ὁ ὁποῖος ὑποβαστάζει τὴν παραπάνω ἀνθρωπολο-

ores, ὅ.π., VI, 1965, σ. 46 κέ.)· *Λόγος Περὶ τῆς Μεθόδου*, εἰσαγ., μτφρ., σχόλ. Χριστόφορος Χρηστίδης, Ἀθήνα 1976, σ. 43 κέ.· René Descartes, *L'homme*, 1664 (= *Oeuvres*, ὅ.π., XI, 1967, σ. 119 κέ.). Ὁ Βικέντιος Δαμοδός, *Φυσιολογία αἰτιολογικὴ κατὰ τὴν κοινὴν διάλεκτον, ἐν ἧ περι τῶν φυσικῶν σωμάτων ἐστὶ λόγος*. Μέρους Τρίτον, 1739 (χφ. ἀρ. 52, Πανεπιστημιακῆς Βιβλιοθήκης Θεσσαλονίκης) [= Βασιλικὴ Μπόμπου-Σταμάτη, *Βικέντιος Δαμοδός, Βιογραφία-Ἐργογραφία 1700-1754*, Ἀθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1998, σ. 298], γνωρίζει τὸ συγκεκριμένο ἔργο.

10. Βικέντιος Δαμοδός, *Μέρους τρίτον τῆς Φυσιολογίας. Φυσιολογία Μερικὴ Περὶ τοῦ ἐμφύχου Σώματος* (χφ.), σ. 505. Χρησιμοποιοῦ τὸ χειρόγραφο ἀρ. 3061 τῆς ΕΒΕ (1780). Εἶναι ἀριθμημένο ἀνὰ σελίδα. Ἀρχὴ (σ. 4): «Πάντες ὁμολογοῦσιν ὅτι τὸ τρίτον τοῦτο μέρος τῆς φυσιολογίας ἐστὶ τὸ εὐγενέστερον ὁμοῦ, καὶ ὠφελιμότερον εἰς τὸ ὁποῖον θεωροῦντες τὸ ἐμφύχον σῶμα λαμβάνομεν αἰτίαν νὰ γνωρίσωμεν τὸν ἑαυτὸν μας». Τέλος (σ. 896): «τοῦτο γὰρ ἐστὶ κοινὸν ἐλάττωμα τοῦ ἀνθρωπίνου νοός, οὗ βραχεῖα ἐστὶν ἡ θεωρία, καὶ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἡ γνῶσις σφαλερά. Τέλος τῆς φυσιολογίας ἀψπ' κατὰ μῆνα αὐγούστου». [Δὲν φαίνεται νὰ ὑπάρχουν οὐσιώδεις ἀποκλίσεις ἀπὸ τὸ αὐτόγραφο, ἀποσπάσματα τοῦ ὁποῖου παρουσίασε ἡ Βασιλικὴ Μπόμπου-Σταμάτη, ὅ.π., σ. 264 κέ., ἰδ. 291 κέ. Δὲν ὑπάρχουν τὰ λατινικὰ παραθέματα τοῦ αὐτογράφου. Βλ. ἐνδεικτ. Βασιλικὴ Μπόμπου-Σταμάτη, ὅ.π., σ. 313, 316. Πρβ. χειρόγραφο ΕΒΕ (3061), σ. 860, 896.] Στις ἐπόμενες, χωρὶς ἀρίθμηση, σελίδες παρατίθεται «Πίναξ τοῦ Τρίτου Μέρους τῆς Αἰτιολογικῆς Φυσιολογίας», ὁ ὁποῖος συμπεριλαμβάνει τὰ περιεχόμενα τοῦ βιβλίου. Πρβ. Γιάννης Καράς, *Οἱ Ἐπιστῆμες στὴν Τουρκοκρατία. Χειρόγραφα καὶ ἔντυπα*, τ. Β': *Οἱ Ἐπιστῆμες τῆς Φύσης*, Ἀθήνα 1993, σ. 114-116.

11. Βικέντιος Δαμοδός, *Φυσιολογία*, ὅ.π., σ. 788: «ἡ ζωὴ τῶν πνευμάτων κεῖται ἐν τῇ νοήσει. Τὰ πνεύματα οὐ ζῶσιν, εἰ μὴ νοοῦντα». Πρβ. σ. 785: ἡ ζωὴ τοῦ πνεύματος «κεῖται ἐν τῷ νοεῖν, καὶ θέλειν, καθάπερ ἡ ζωὴ τοῦ σώματος κεῖται ἐν τῇ κινήσει τοῦ αἵματος». Ἀναλυτικὰ γιὰ τὸ θέμα βλ. Κώστας Θ. Πέτσος, «Ψυχῆ-σῶμα στὴ φιλοσοφικὴ θεώρηση τοῦ Βικεντίου Δαμοδοῦ — Μία πρώτη ἀξιοποίηση τῆς καρτεσιανῆς σκέψης», *Λοδῶνη*, Μέρους Τρίτο, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα τοῦ Τμήματος Φιλοσοφίας-Παιδαγωγικῆς καὶ Ψυχολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων, 27 (1998) 169-189.

12. Θεόδωρος Καβαλλιώτης, *Μεταφυσικὴ* (χφ.) [= Εὐστάθιος Κεκριδής, *Θεόδωρος Ἀναστασίου Καβαλλιώτης (1718;-1789). Ὁ διδάσκαλος τοῦ Γένους*, Καβάλα 1991, σ. 255]. *Terminus ante quem* τῆς συγγραφῆς θεωρεῖται τὸ 1755.

13. Γιὰ τὸν Descartes βλ. ἐνδεικτ. Gordon Baker-Katherine J. Morris, *Des-*

γική θεώρηση, είναι εὐδιάκριτος, ὅπως θὰ διαπιστώσουμε στὴ συνέχεια, καὶ στὴ διαμόρφωση τῆς θεωρίας τῆς γνώσης.

Ἀφετηριακὸ σημεῖο γιὰ τὴ συγκρότηση τοῦ γνωστικοῦ γεγονότος συνιστᾷ ἡ αὐτοσυνείδηση τῆς ὑπαρξῆς, κατ' ἀνάλογο τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἡ σκέψη καὶ ἡ βεβαιότητα τῆς σκέψης, συνυφασμένη μὲ τὴ συνείδηση τῆς ὑπαρξῆς, («ego sum, ego existo») καὶ τὴν αὐτοσυνειδησία τοῦ ἀνθρώπου ὡς σκεπτόμενης οὐσίας, ἀποτελεῖ τὸ «σταθερὸ καὶ ἀκίνητο» (*firmum et immobile*) ἀρχιμήδειο σημεῖο τοῦ Descartes.¹⁴ Ὁ Δαμοδὸς θεωρεῖ δεδομένο, («πᾶσιν ἐστὶ φανερόν») σημειώνει, ὅτι ἡ ψυχὴ ὡς «νοητικὴ οὐσία» εἶναι σὲ θέση νὰ ἐπιτυγχάνει τὴν αὐτογνωσία της, («γινώσκει ἑαυτήν»), μέσω τοῦ («ἐσωτερικοῦ... συναισθήματος»), δηλαδή ἡ αὐτοσυνειδησία συνιστᾷ ἓνα ἐμμενὲς γνώρισμα τῆς ψυχῆς, ἡ ὁποία «ἐκ τῆς φύσεως αὐτῆς νοεῖ, καὶ συναισθάνεται, ἤτοι συνεπίσταται τὰς νοήσεις αὐτῆς».¹⁵ Πιὸ συγκεκριμένα, «ὅταν ἡ νοητικὴ οὐσία νοεῖ διάφορα ἀντικείμενα εὐθέως οἶδε, καὶ αἰσθάνεται ὅτι ὑπάρχει, καὶ ὅτι ἐστὶ νοητικὴ», διότι εἶναι «ἀδύνατον... τὴν οὐσίαν ἐκείνην νοεῖν τὰ πράγματα, καὶ μὴ ἐπίστασθαι, καὶ οἰδέναί, ὅτι ἐστὶ νοητικὴ, καὶ ὑπάρχουσα».¹⁶

Τὸ γεγονός ὅτι ὁ ἄνθρωπος σκέπτεται καὶ κατανοεῖ τίς σκέψεις του ὡς πραγματικὲς ἀποδεικνύει τὸ ἀναμφίλεκτο τῆς δυνατότητός του νὰ ἔχει, ὡς ὑποκείμενο, γνώση τοῦ ἑαυτοῦ του. Τὸ ὑπάρχειν στὴ φιλοσοφικὴ συλλογιστικὴ τοῦ Δαμοδοῦ συναρτᾶται, ὅπως καὶ γιὰ τὸν Descartes,¹⁷ μὲ τὸ διανοεῖσθαι καὶ ἡ αὐτογνωσία ἐπιβεβαιώνεται ὡς σύμφυτη ἰκανότητα τοῦ πνεύματος, δὲν προκύπτει δηλαδή «διὰ τινος ἐπανακαμπτομένης γνώσεως, ἢ γοῦν ἡ ψυχὴ πρῶτον ἐνόησεν ἀντικείμενόν τι, καὶ μετέπειτα ἐστράφη εἰς ἑαυτὴν στοχαζομένη, ὅτι ἐστὶ νοητικὴ, ἐπειδὴ ἐνόησε τὸ ἀντικείμενον

cartes' Dualism, London-New York 1996, σ. 14 κέ. Γιὰ τὴν σημασία τοῦ ὅρου ἐκείνη τὴν περίοδο βλ. Christian Wolff, *Psychologia Rationalis*, 1734, § 39 (= Christiani Wolfii, *Psychologia Rationalis, Gesammelte Werke*, Hrsg. von Jean Ecole, II. Abteilung. *Lateinische Schriften*, Bd. 6, Hildesheim - New-York 1972, σ. 26): «Dualistae sunt, qui et substantiarum materialium, et immaterialium existentiam admittunt, hoc est et corporibus realem extra ideas animarum existentiam concedunt, et animarum immaterialitatem descendant».

14. René Descartes, *Medit.*, II (= *Oeuvres*, ὁ.π., VII, σ. 25 καὶ 24 ἀντίστοιχα).

15. *Φυσιολογία*, ὁ.π., σ. 786.

16. *Αὐτόθι*.

17. René Descartes, *Principia Philosophiae*, Pars Prima, IX-X (= *Oeuvres*, ὁ.π., VII, 1, σ. 7-8).

ἐκεῖνο»,¹⁸ γεγονός πού θά σήμαινε τὸν ὑστερογενῆ της, τόσο χρονικά ὅσο καὶ λογικά, χαρακτηῖρα. Γιὰ τὸν Δαμοδὸ καὶ τοὺς καρτεσιανούς, τοὺς ὁποίους ὑπονοεῖ μὲ τὴν πρόταση «ὡς λέγουσι», ἐὰν «ἡ ψυχὴ ἐν τῷ σώματι περικεκλεισμένη, οὐ γινώσκει ἑαυτὴν σαφῶς, παροῦσα ὅμως ἑαυτῇ νοεῖ ἑαυτὴν χωρὶς τινος εἰκόνας καὶ συνοῖδε τὰς νοήσεις αὐτῆς».¹⁹ Μὲ διαφορετικὴ διατύπωση, ἡ ὁποία διευκρινίζει ἀκόμη περισσότερο τὴ θέση ὅτι «ἡ ἀνθρώπινος ψυχὴ φυσικῶς διὰ τοῦ συναισθήματος γινώσκει ἑαυτήν», ὁ Δαμοδὸς ἐπισημαίνει ὅτι «καθὸ γὰρ ἐνεργῶ, καὶ πράττω, οἶδα ὅτι ὑπάρχω, εἰ καὶ οὐ προσέχω θεωρεῖν τὴν ἐμὴν ὑπαρξιν, καὶ τοῦτο ἐστὶ τὸ συναίσθανεσθαι καὶ συνεπίστασθαι, δηλαδὴ οἰδέναί τι, καὶ αἰσθάνεσθαι αὐτὸ ὁμοῦ μετὰ τινος ἐτέρας γνώσεως, καθὸ οὖν ἡ νοητικὴ οὐσία γινώσκει ἢ τὸν θεὸν ἢ τὰ κτίσματα εὐθέως συγγινώσκει ὁμοῦ, ὅτι ὑπάρχει, καὶ... οὐκ ἀμφιβάλλει περὶ τούτου· ἀλλὰ μὴν ἡ ἀνθρώπινος ψυχὴ φυσικῶς νοεῖ, καὶ συνοῖδε τὰς νοήσεις αὐτῆς, ἡγουν ἠξέυρει ὅταν νοεῖ, ὅτι νοεῖ».²⁰

Στὶς παραπάνω ἀποφάνσεις, στὶς ὁποῖες εἶναι εὐδιάκριτη ἡ καρτεσιανὴ παρουσία, διαπιστώνουμε τὸ θεωρητικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν τεκμηρίωση τῆς ἱκανότητος τοῦ ἀνθρωπίνου ὑποκειμένου νὰ λειτουργεῖ ὡς ἀναμφίβολη καὶ προφανῆς γνωστικὴ ἀφετηρία καὶ τὸ συμπέρασμα τὸ ὁποῖο προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀλληλουχία τῶν σκέψεων εἶναι ὅτι ὁ ἀνθρώπος ὡς νοητικὴ οὐσία, ὑπερβαίνοντας τὸ *dubitandum* μέσω τῆς ἐναρگوῦς, καθότι σύμφυτης μὲ τὸ πνεῦμα του, βεβαιότητος τῆς ὑπαρξῆς, ἀποδεικνύει τὴ δυνατότητά του νὰ ἀποκτᾷ συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ του, χωρὶς τὴν ἀποκλειστικὴ συνδρομὴ «τῆς ἐπανακαμπτομένης γνώσεως, δηλαδὴ ἐκ τῆς προηγούμενης γνώσεως τῶν ἐξωτερικῶν πραγμάτων ... ἀλλὰ καὶ διὰ τοῦ ἐσω-

18. Βικέντιος Δαμοδός, *ὁ.π.*, σ. 787.

19. "Ο.π., σ. 786. Στὴν ἔνσταση ὅτι «ἡ ψυχὴ οὐκ ἔγνω ἑαυτὴν, καὶ τὰς νοήσεις αὐτῆς ἐκ τῆς πρώτης στιγμῆς τῆς δημιουργίας αὐτῆς» (*ὁ.π.*, σ. 787) ὁ Δαμοδός ὑπογράφει τὴν καρτεσιανὴν θέση ὅτι «ἡ ἔνωσις... αὐτῆς σὺν τῷ ἀσθενεῖ σώματι, καὶ ἡ ἀτελειότης τῶν σωματικῶν ἐκείνων ὀργάνων οὐκ ἐῴσει τὴν ψυχὴν προσέχειν ἑαυτῇ». "Ἄλλωστε ἡ μνήμη αὐτῆς ἐν τῷ νῷ μόνω, ἀλλ' ἐν τοῖς ἔχουσιν μάλιστα τοῖς ἐν τῷ ἐγκεφάλῳ ἐντυπωμένων» καὶ «διὰ τοῦτο, εἰ καὶ ἡ ψυχὴ ἐξ ἀρχῆς νοεῖ, οὐκ ἐνθυμεῖται τῶν αὐτῆς νοήσεων, πρὸ τοῦ γενέσθαι στερεώτερον τὸν ἐγκέφαλον, καὶ ἀρμόδιον, νὰ κρατήσῃ τὰ ἐντυπούμενα ἔχνη», γεγονός πού «κατὰ τὸν συνήθη δρόμον τῆς φύσεως συμβαίνει περὶ τὸν τρίτον χρόνον τοῦ νηπίου, ἐνίστε ὅμως συμβαίνει καὶ πρότερον» (*ὁ.π.*, σ. 787-788). Γιὰ τὴ μνήμη βλ. ἐπίσης *ὁ.π.*, σ. 871: «ἡ μνήμη κρέμαται ἐκ τῶν ἐντυπωμένων ἐν τῷ ἐγκεφάλῳ ἔχων». Πρβ. René Descartes, *Les Passions de l'âme*, 1649, Premier partie, art. 42 (= *Oeuvres*, *ὁ.π.*, XI, 1967, σ. 360): *Τὰ πάθη τῆς Ψυχῆς*, εἰσαγ., μτφρ. Γιάννης Πρελορέντζος, Ἀθήνα 1996, σ. 122.

20. Βικέντιος Δαμοδός, *ὁ.π.*, σ. 786-787.

τερικοῦ συναισθήματος, δι' οὗ αἰσθάνεται, ὅτι ὑπάρχει» καὶ βεβαιώνεται ὅτι ἡ ψυχὴ του εἶναι «νοητικὴ» οὐσία.²¹ Ἡ ἄρνηση τοῦ Διαμοδοῦ νὰ δεχθεῖ τὴν ἐπανακαμπτόμενη γνώση ὡς «τρόπον» μὲ τὸν ὁποῖο «γινώσκει ἑαυτὴν» ἡ ψυχὴ σχετίζεται ὄχι μόνον μὲ τὴν ἐπιφύλαξή του ἔναντι τῆς αἰσθητηριακῆς γνώσης, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀπόρριψη τῆς δυνατότητος νὰ πρόκειται γιὰ γνώση ποῦ ἀπορρέει μὲσω συλλογισμοῦ. Διατυπώνεται μία θέση στὴν ὁποία ἀναγνωρίζουμε τὴν καρτεσιανὴ «prima... notio», σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ ἀναμφίβολη βεβαιότητα τῆς ὑπαρξῆς δὲν προκύπτει ὡς ἀποτέλεσμα συλλογισμοῦ, ἀλλὰ ἀναδεικνύεται στὴν ἀναντίρρητη προφάνειά της: «illud omne, quod cogitat, est sive existit».²² Ἡ ἀμεσότητα ἐπίσης τοῦ («ἑσωτερικοῦ συναισθήματος») σημασιοδοτεῖται ἀπὸ τὴν καρτεσιανὴ νοηματοδότηση τοῦ συνειδότης ὡς σκέψη καὶ ταυτόχρονη συναισθηση τῆς σκέψης.²³

Ἡ θεμελιώδης πρόταση τοῦ Descartes ὅτι στὴ φύση μου ἡ τὴν οὐσία μου («ad naturam sive essentiam meam») ὡς ἀνθρώπου δὲν διακρίνεται τίποτε ἄλλο ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ὅτι «εἶμαι ἓνα σκεπτόμενο ὄν... ἡ οὐσία μου ἔγκειται στὸ σκέπτεσθαι») («meam essentiam in hoc uno consistere, quod sim res cogitans»),²⁴ υἱοθετεῖται ἀπὸ τὸν Βικέντιο Διαμοδὸ καὶ συνιστᾷ οὐσιώδη παράμετρο τῆς ἀνθρωπολογίας του. Στὴ διατύπωση ποῦ χρησιμοποιεῖ γιὰ νὰ ἀποτυπώσει τὴ σκέψη του, «ταυτὸν ἐστὶν εἰπεῖν, ἡ

21. Ὁ.π., σ. 788. Ὁ Διαμοδὸς προσγράφει (ὁ.π., σ. 818) στοὺς σχολαστικοὺς τὴν ἄποψη σχετικὰ μὲ τὴν ἐπανακαμπτικὴ δύναμη τοῦ νοῦς: «προσέτι ὁ νοῦς λέγεται δύναμις ἐπανακαμπτικὴ ἐπ' αὐτόν, καθάπερ καὶ ἡ θέλησις, πρὸς διαφορὰν τῶν ἄλλων τοῦ ἀνθρώπου δυνάμεων· λ.χ. ὁ νοῦς οὐ μόνον νοεῖ τὰ ἄλλα πράγματα, ἀλλὰ νοεῖ καὶ ἑαυτόν, καὶ τὰς πράξεις αὐτοῦ, καὶ ἔργα· οὕτω καὶ ἡ θέλησις θέλει καὶ ἀγαπᾷ τὰ ἕτερα καὶ ἑαυτήν, καὶ τὰ θελήματα αὐτῆς· ἡ ὁρατικὴ δύναμις ὅμως καὶ ἡ ἀκουστικὴ βλέπει καὶ ἀκούει τὰ ἄλλα, ἀλλ' οὐχ ὁρᾷ, οὔτε ἀκούει ἑαυτήν· τοῦτο σημαίνει τὸ εἶναι ἐπανακαμπτικὸν τὸν νοῦν».

22. René Descartes, *Meditationes, Secundae Responsiones* (= *Oeuvres*, ὁ.π., VII, σ. 140): «Cum autem advertimus nos esse res cogitantes, prima quaedam notio est, quae ex nullo syllogismo concluditur; neque etiam cum quis dicit, ego cogito, ergo sum, sive existo, existentiam ex cogitatione per syllogismum deducit, sed tanquam rem per se notam simplici mentis intuitu agnoscit».

23. René Descartes, *An F. Burman* (16 avril 1648) [= *Oeuvres*, V (*Correspondance*, mai 1647 - février 1650), 1974, σ. 149]: «Conscium esse est quidem cogitare et reflectere suprasuam cogitationem».

24. René Descartes, *Medit.*, VI (= *Oeuvres*, ὁ.π., VII, σ. 78). Πρβ. *Discours de la Méthode*, 4, 37 (= *Oeuvres*, ὁ.π., VI, σ. 32): Ἀλόγος Περὶ τῆς Μεθόδου, ὁ.π., σ. 32.

ψυχή ἐστὶ νόησις, καὶ πρᾶγμα νοητικόν»,²⁵ προϋποθέτει τὴν ἰσοδυναμία «ἐγὼ εἰμι νοῶν, ἄρα ἐγὼ εἰμι νόησις»,²⁶ τὴν ὁποία ἐκλαμβάνει στὴν κυριολεκτικὴ τῆς σημασίας, ὡς δηλωτικὴ δηλαδὴ τῆς οὐσίας τῆς ψυχῆς. «Ὅπως χαρακτηριστικὰ γράφει, «ἡ ψυχή λέγεται νόησις, τουτέστιν πρᾶγμα νοητικόν, καὶ ἔχον νόησιν»²⁷ καὶ τούτῃ ἡ ἀπόφανση ἀντλεῖ τὴ φιλοσοφικὴ τῆς σημασία ἀπὸ τὴν ταύτιση τοῦ εἶναι μὲ τὴ σκέψη, ἡ ὁποία, ὅπως εἶναι γνωστό, ὀφείλεται στὸν Descartes.²⁸

Στὴ συνοχὴ τούτῃ ὁ Νεοέλληνας φιλόσοφος, γιὰ νὰ ἀναδείξει τὴν καταστατικὴ λειτουργία τῆς σκέψης στὸν προσδιορισμὸ τῆς ὑπαρξῆς, ὑπομνήσκει, μὲ γενικόλογη βεβαίως ἀναφορά, τὴ σχετικὴ συζήτηση ἀνάμεσα στὸν Gassendi²⁹ καὶ τὸν Descartes,³⁰ καὶ κυρίως τὴ ρητὴ ἐπισήμανση τοῦ τελευταίου ὅτι δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἔχει ἀποδεικτικὴ σημασία, δηλαδὴ νὰ βεβαιώνει τὴν ὑπαρξῆ, ὁποιαδήποτε ὑποκατάσταση τοῦ σκέπτομαι ἀπὸ ἄλλῃ ἐνέργεια, ὅπως ἐπὶ παραδείγματι συμβαίνει στὴ φράση τοῦ Gassendi «περιπατῶ, ἄρα ὑπάρχω».³¹ Καὶ γιὰ τὸν Δαμοδὸ δὲν αἰσχύει ἡ ὁμοίωσις μεταξὺ τῆς περιπατήσεως, καὶ τῆς νοήσεως, διότι ἡ περιπάτησις

25. *Φυσιολογία*, ὁ.π., σ. 779.

26. *Ὁ.π.*, σ. 778.

27. *Αὐτόθι*, ὁ.π., σ. 778. Πρβ. René Descartes, *Meditationes, Secundae Responsiones* (= *Oeuvres*, ὁ.π., VII, σ. 161): «Substantia, cui inest immediate cogitatio, vocatur Mens».

28. Βλ. ἐνδεικτ. René Descartes, *Medit.*, II (= *Oeuvres*, ὁ.π., VII, σ. 27): «sum igitur praecise tantum res cogitans, id est, mens, sive animus, sive intellectus, sive ratio». Πρβ. ὁ.π., σ. 28: «Sed quid igitur sum? Res cogitans. Quid est hoc? Nempe dubitans, intelligens, affirmans, negans, vollens, imaginans quoque, et sentiens».

29. Βλ. René Descartes, *Meditationes, ..., Objectiones Quintae. Eximio viro Renato Cartesio P. Gassendus S.* (= *Oeuvres*, ὁ.π., VII, σ. 257 κέ.)· γιὰ τὸ συγκεκριμένο θέμα βλ. σ. 258-259 (= in *Meditationem* II).

30. Ἡ σχετικὴ συζήτηση, *Disquisitio Metaphysica seu dubitationes, et instadiæ adversus Renati Cartesii, Metaphysicam, et Responsa* [= Petrus Gassendi, *Opera Omnia*, Stuttgart-Bad Cannstatt 1964 (= Lyon 1658), Bd. III, σ. 269-410] ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν μαθητὴ τοῦ Gassendi Samuel Sorbière, *Disquisitiones anticartesianae*, 1649. Γιὰ τὸν Samuel Sorbière καὶ τὶς πνευματικὲς διεργασίες τῆς περιόδου αὐτῆς βλ. πρόχειρα Ferdinand Tönnies, «Siebzehn Briefe des Thomas Hobbes an Samuel Sorbière, nebst Briefen Sorbière's, Mersenne's u. Aa.» *Archiv für Geschichte der Philosophie*, 3 (1890) 58-71 καὶ 192-232, ἰδ. 59-60.

31. Βλ. René Descartes, *Responsio... ad quintas Objectiones* (= *Oeuvres*, ὁ.π., VII, σ. 352): «Nec licet inferre, exempli causa: ego ambulo, ergo sum...». Πρβ. René Descartes, *Principia Philosophiae*, Pars Prima, IX (= *Oeuvres*, ὁ.π.,

λαμβάνεται μόνον διὰ μόνην τὴν πράξιν», ἐνῶ «ἡ νόησις λαμβάνεται ἐνί-
 οτε διὰ τὴν πράξιν, ἐνίοτε διὰ τὴν νοητικὴν δύναμιν, καὶ ἐνίοτε διὰ τὸ
 πράγμα, ἐν ᾧ ἐστὶν ἡ νοητικὴ δύναμις».³²

Διαπιστώνουμε ἀπὸ τὰ παραπάνω ὅτι ὁ πυρήνας τῶν φιλοσοφικῶν
 συλλογισμῶν ποῦ ἀπορρέουν ἀπὸ τὸ καρτεσιανὸ («ego cogito, ergo sum»),³³
 τῆ «νέα, ἀπόλυτη ἀρχή»³⁴ τοῦ φιλοσοφεῖν, υἱοθετεῖται ἀπὸ τὸν Δαμοδὸ
 στὸ ἐγχείρημά του νὰ οἰκοδομήσει τὴ γνωσιοθεωρητικὴ του σύνθεση. Τὴν
 παρουσία βεβαίως τοῦ καρτεσιανοῦ cogito τὴν ἀνιχνεύουμε ἤδη στὰ τέλη
 τοῦ δεκάτου ἐβδόμου αἰῶνος στὴν ἀνθρωπολογία καὶ τὴ γνωσιοθεωρία ποῦ
 ἀποτυπώνονται στὴ χειρόγραφη *Λογικὴ* τοῦ Ἀναστασίου Παπαβασι-
 λόπουλου (1696),³⁵ γεγονός ποῦ ἀποδεικνύει ὅχι μόνον τὴν ἐμβέλεια τῆς
 καρτεσιανῆς σκέψης, ἀλλὰ καί, κυρίως, τὴ σημασία τὴν ὁποία ἀπέδιδαν
 ὀρισμένοι Νεοέλληνες στοχαστὲς στὶς θεμελιώδεις προτάσεις τῆς νέας φι-
 λосоφίας, ποῦ λειτουργοῦσε ὡς ὁ ἀντίποδας τῆς σχολαστικῆς-μεσαιωνι-

VIII, 1, σ. 7): «Nam si dicam, ego video, vel ego ambulo, ergo sum... conclusio
 non est absolutè certa».

32. Βικέντιος Δαμοδός, *Φυσιολογία*, ὁ.π., σ. 778. Ἡ ὑπογράμμιση στὸ κεί-
 μενο.

33. René Descartes, *Principia Philosophiae*, Pars Prima, VII (= *Oeuvres*,
 ὁ.π., VIII, 1, σ. 7): *Discours de la Méthode*, IV, 36 (= *Oeuvres*, ὁ.π., VI, σ. 32:
 «Je pense, donc je suis»): *Λόγος Περὶ τῆς Μεθόδου*, ὁ.π., σ. 32. Γιὰ μιὰ σύγ-
 χρονη ἐπιστημολογικὴ προσέγγιση τοῦ καρτεσιανοῦ cogito βλ. τὶς μελέτες ποῦ εἶ-
 ναι συγκεντρωμένες στὸ: *René Descartes, Critical Assessments*. Ed. Georges
 J. D. Moyal, Vol. II, London - New York 1991, σ. 146 κέ.

34. Βλ. G. W. F. Hegel, *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie*,
 Teil 4: *Philosophie des Mittelalters und der neueren Zeit*, hrsg. von P. Garni-
 ron und W. Jaeschke, Hamburg 1986, σ. 92.

35. Βλ. Ἀναστάσιος Παπαβασιλόπουλος, *Σύνοψις γενικὴ τῆς λογικῆς ἔξεως*,
 1696 [χφ., ἀρ. 112 Μονῆς Ἰβήρων. Βλ. Σπυρίδων Π. Λάμπρος, *Catalogue of the
 Greek Manuscripts on Mount Athos*, II, Amsterdam (= Cambridge 1900), σ.
 21]. Ἀρχὴ (φ. 1α): «Προοίμιον πρὸς τὸν αἰτήσαντα. Πᾶσα φιλοσοφικὴ ἀκρότης αἰ-
 δεσιμῶτατε τῶντι, καὶ φιλικῶς τῇ ἀρετῇ προσέχων κύριε φιλάρετε, πρὸς τὸ εὐδαι-
 μόνως ζῆν ἀναφέρεται...» Τέλος (φ. 63α): «Τούτων πάντων τοιγαροῦν τὰ πλεῖστα
 ἡρηνισάμεν παρά τινος συγγραφέως, οὐ πολὺ κλέος ἐν σοφοῖς τῶν λατίνων ὅθεν λα-
 βῶν τὰς ἀφορμὰς τυπικὴν τινα γνῶσιν τῆς λογικῆς ἔξεως τῇ ὑμετέρᾳ ἀγγλιοῖα συνε-
 λεξάμεν ἣν δὲ διδῶ θεός, καὶ τὰ λοιπὰ τῆς λογικῆς ἔξεως διεξοδικώτερον τρανώσο-
 μεν, καίτοι πολλοὺς ἔχοντες τοὺς κατηγορήσαντας. Οἶδαμεν γὰρ ὡς μωμῆσεται τις
 μᾶλλον ἢ μιμῆσεται. Πεφλοπόνηται ἡ παροῦσα εἰσαγωγικὴ λογικὴ ἔξις Ἀναστασίου
 τῷ Παπαβασιλοπούλῳ τῷ ἐξ Ἰωαννίνων, χαριζομένῳ τῷ αἰτήσαντι κατὰ τὸ ἀρχῆς
 ἔτος τὸ σωτήριον κατὰ μῆνα Νοέμβριον. Ἐν τοῖς Ἰωαννίνοις. Γέγραπται δὲ χειρὶ
 Νεοφύτου ἱερομονάχου Ἰβηρίτου αψγ', Ἰουλίου 0η, ἡμέρα σπη.

κῆς γνωσιοθεωρίας. Διότι, ὅπως θὰ ἔχουμε τὴ δυνατότητα νὰ διακριβώσουμε στὴ συνέχεια, οἱ Νεοέλληνες διανοητές, τῶν ὁποίων τὰ κείμενα ἐξετάζουμε, σχηματίζουν τὴν ἀνθρωπολογία τους καὶ ἀρθρώνουν τὶς γνωσιοθεωρητικὲς τους θέσεις σὲ ἀντιπαράθεση πρὸς τὴν περιπατητικὴ-σχολαστικὴ σκέψη.

Στὴν ἀντιδιαστολὴ τούτῃ ἀξιοποιεῖται εὐστοχα ἡ μετατόπιση τοῦ κέντρου βάρους τῆς συγκρότησης τοῦ γνωστικοῦ γεγονότος ἀπὸ τὴν αἰσθητηριακὴ ἀντίληψη στὴ διάνοια, γεγονόςς τὸ ὁποῖο εἶχε ὡς ἀναγκαῖα συνέπεια τὴν ἀνάδειξη τῆς σκέψης ὡς ἀκρογωνιαίου λίθου τῆς γνώσης. Ὁ Παπαβασιλόπουλος ὑποστηρίζει ὅτι ὁ νοῦς «τὰς φύσεις τῶν πραγμάτων ἰχνηλατεῖ»³⁶ ἐκφράζει μίαν φιλοσοφικὴν στάση, στὴν ὁποία μὲ προγραμματικὸ τρόπο ἐξαίρεται ἡ διάνοια ὡς ἡ μοναδικὴ πηγὴ ἀπὸ τὴν ὁποία ὁ ἄνθρωπος ἀρύεται γνώσεις. Ἀντιθέτως, χαρακτηρίζονται ὡς ἐπισφαλεῖς οἱ πληροφορίες τῶν αἰσθήσεων, ὅταν πρόκειται γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ ἀναζήτησι τῆς ἀλήθειας, ἀλλὰ χρήσιμες γιὰ τὴν καθημερινὴ πράξι: «οὐ δεῖ παρέχειν βεβαίαν, καὶ ἀλάθητον πίστιν ταῖς αἰσθήσεσι· σκαιότητος γὰρ καὶ ἀμαθείας τεκμήριον κρίνεται τὸ παρέχειν πίστιν ταῖς τοιαύταις αἰσθήσεσιν, αἵτινες οὐ σπανίως ἀπατῶσιν ἡμᾶς».³⁷

Τούτῃ ἡ ἐπιφύλαξη συνοδεύεται ἀπὸ τὴ διευκρίνιση σχετικὰ μὲ τὴν

36. *Σύνοψις γενικὴ τῆς λογικῆς ἐξεως*, ὁ.π., φ. 62α. Ἡ Λογικὴ τοῦ Παπαβασιλόπουλου ἀπηχεῖ τὶς ἀντιλήψεις τῆς *Logique* τοῦ *Port-Royal*. Τὸ περιεχόμενό της δομεῖται σύμφωνα μὲ τὶς τέσσερις λειτουργίες τοῦ νοῦς μας: «Ἡ λογικὴ τοίνυν εἰς τέταρα διαιρεῖται μέρη, κατὰ τὰς διαφοροὺς τοῦ νοῦς ἐνεργείας» (ὁ.π., φ. 3α). Πρβ. Antoine Arnauld, *La Logique ou l'Art de Penser*, Paris 1662 (= *L'Art de Penser. La Logique de Port-Royal*. Édité par Bruno Baron von Freytag Löringhoff et Herbert E. Brekle, Tome 1. Nouvelle impression en facsimilé de la première édition de 1662, Stuttgart-Bad Cannstatt 1965), σ. 23. Στὰ λατινικὰ μεταφράστηκε τὸ 1666: *Logica sive ars dirigendi cogitationes...*, traducta per Corn. ab Aekersdycke, Traiecti. Πρβ. τὶς ἐκδόσεις *Logica sive ars cogitandi*, Londini 1674, καὶ *Logica sive ars cogitandi*, Lugduni Batavorum 1686. Μέχρι τὴ συγγραφὴ τῆς *Λογικῆς* τοῦ Παπαβασιλόπουλου ἡ *Logique* τοῦ *Port Royal* εἶχε σημειώσει ἐπτά ἐκδόσεις στὴ λατινικὴ: Βλ. Wilhelm Risse, *Bibliographia Logica. Verzeichnis der Druckschriften zur Logik mit Angabe ihrer Fundorte*, Band I (1472-1800), Hildesheim 1965, σ. 157 κέ.

37. Ἀναστάσιος Παπαβασιλόπουλος, *Σύνοψις γενικὴ τῆς λογικῆς ἐξεως*, ὁ.π., φ. 5β: «Δῆλον προσέτι πᾶσι καθέστηκεν, ὡς ἡ τοιαύτη πλάνη οὐ μόνον τῇ ὁράσει, καὶ ταῖς λοιπαῖς ἐξωτερικαῖς αἰσθήσεσιν ἔνεστιν, ἀλλ' ἔτι καὶ αἱ ἐσωτερικαὶ πολλάκις διαφόροις ἀπάταις ὑπόκεινται». Γιὰ τὴ δυσπιστία τόσο πρὸς τὶς ἐξωτερικὲς αἰσθήσεις ὅσο καὶ πρὸς τὶς ἐσωτερικὲς πρβ. René Descartes, *Medit.*, VI (= *Oeuvres*, ὁ.π., VII, σ. 76-77).

ἀρμοδιότητα τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων: «οὐ δεῖ παρέχειν βεβαίαν, καὶ ἀλάθητον πίστιν ταῖς αἰσθήσεσιν, οὐ περὶ πάντων ἀπλῶς τῶν ὄντων τὸ ἀληθὲς ἔχειν νομίζομεν, ἀλλὰ περὶ μόνον ἐκείνων, ὧν ἡ ἀλήθεια ἐπιστημονικῇ ζητήσῃ ἰχνεύεται· οὐ γὰρ πρὸς τὸ ἐπίστασθαι τὴν τῶν πραγμάτων φύσιν αἱ αἰσθήσεις ἡμῖν παρεδόθησαν, ἀλλὰ πρὸς τὸ κρίνειν τε, καὶ γινώσκειν τίνα τῶν πραγμάτων εἶδη, καὶ περὶ τὴν πράξιν τῆς ζωῆς πολὺ τὸ ὠφέλιμον ἔχοντα καὶ τίνα τούναντίον». ³⁸ Εἶναι σαφὲς ὅτι ἡ σημασία ποὺ ἀποδίδεται στὴν ἰκανότητα τοῦ νοῦς νὰ ἰχνηλατεῖ τὴ φύση τῶν πραγμάτων, «τὰς τῶν πραγμάτων οὐσίας», ³⁹ δημιουργεῖ τὸ θεωρητικὸ πλαίσιο, γιὰ νὰ ἀναχθεῖ ἡ συγκρότηση τοῦ γνωστικοῦ γεγονότος στὴν ἀποκλειστικὴ εὐθύνη τοῦ ἀνθρωπίνου ὑποκειμένου, ποὺ ὀφείλει τὴν προνομιακὴ του θέση στὴ βεβαιότητα τὴν ὁποία προσπορίζεται ἀφ' ἑαυτοῦ, «τῇ τοῦ οὐκείου φωτὸς χειραγωγίᾳ». ⁴⁰

Στὸ πεδίο, κατὰ συνέπεια, τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ ὁ ἀνέκκλητος ρόλος τῆς νόησης σχετίζεται μὲ τὴ ρητὴ ὑπογράμμιση τῆς ἀναρμοδιότητος ὅποιασδήποτε ἄλλης, κατὰ συνθήκη, νομιμοποιημένης πηγῆς γνώσεων: «Διὰ τὸ μὴ ἔχειν χώραν ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τὴν θεϊκὴν ἀποκάλυψιν, καὶ τὴν τῶν ἀνθρώπων παραδόσιν... δῆλον καθίσταται, ὡς πᾶν ὕπερ καταλαμβάνομεν, διὰ μόνου τοῦ νοῦς καταλαμβάνομεν, ὡς εὐφυῶς ἰχνηλατοῦντος τὰς τῶν πραγμάτων οὐσίας». ⁴¹ Ὁ Παπαβασιλόπουλος, τοῦ ὁποίου τὴ φιλοσοφικὴ διδασκαλία ὀφείλομε νὰ ἐγγράψουμε στὴν ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας ὡς ἀποφασιστικὴ συμβολὴ στὴ συζήτηση ποὺ προοδopoίησε τὸ ἔδαφος γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς νεότερης σκέψης στὸν ἐλληνικὸ χῶρο, ⁴² ἔχει ἐπίγνωση τοῦ γεγονότος ὅτι οἱ ἀπόψεις του βρίσκονται στὸν

38. *Σύνοψις γενικῆ τῆς λογικῆς ἔξεως*, ὁ.π., σ. 6α. Γιὰ τὴ σχέση νοῦς καὶ αἰσθήσεων βλ. ἐπίσης Ἄναστασιος Παπαβασιλόπουλος, *Ρητορικὴ λευχειμονοῦσα, ἢ τὸ Τέχνη Ρητορικὴ*, Προοίμιον (χφ. ἀρ. 109 Μονῆς Ἰβήρων) [= Εὐλόγιος Κουρίλας, *Ἡπειρωτικὰ ἀνάλεκτα. Α' Παῖσιος ἱερομόναχος ὁ μικρός. Β' Ἄναστασιος ἱερεὺς Παπαβασιλόπουλος*, Ἰωάννινα 1956, σ. 108].

39. Ὁ.π., φ. 6α.

40. Ὁ.π., φ. 4α. Γιὰ τὸ ἔμφυτο φῶς «τῆς γνώσεως» βλ. ἐπίσης Βικέντιος Δαμοδός, *Φυσιολογία*, ὁ.π., σ. 782 καὶ 846. Πρβ. Θεόδωρος Καβαλλιώτης, ὁ.π., σ. 266. Γιὰ τὴ συσχέτιση μὲ τὸ καρτεσιανὸ *Lumen naturale* βλ. τὴ μελέτη ποὺ μνημονεύεται στὴ σημείωση 11 παραπάνω.

41. *Σύνοψις τῆς λογικῆς ἔξεως*, ὁ.π., φ. 6α.

42. Γιὰ τὴν τεκμηρίωση τῆς θέσης αὐτῆς βλ. Κώστας Θ. Πέτσιος, «Ἡπειρώτες Εὐεργέτες καὶ Παιδεία: Ἡ διδασκαλία τῆς Νεότερης Φιλοσοφίας στὶς Σχολές τῶν Ἰωαννίνων». Ἀνακοίνωση στὴν ἡμερίδα ποὺ διοργάνωσε ὁ Δῆμος Ἰωαννιτῶν καὶ τὸ Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων (Ἰωάννινα, 16 Μαΐου 1998) [ὑπὸ δημοσίευση στὰ *Πρακτικά*].

ἀντίποδα τῆς ἀριστοτελικῆς-σχολαστικῆς γνωσιοθεωρητικῆς παράδοσης.⁴³

Στὴν τελευταία, παρὰ τις ἐπὶ μέρους διαφοροποιήσεις, σχετικὰ μὲ τὸ ρόλο τοῦ νοῦς, εἶναι κοινὴ ἡ ἀντίληψη γιὰ τὴ διὰ μέσου τῶν αἰσθήσεων προέλευση τῶν ἐννοιῶν. Ἡ αἰσθησιοκρατικὴ διάσταση τῆς ἀριστοτελικῆς σκέψης, τὴν ὁποία θὰ μπορούσαμε νὰ συνοψίσουμε, γιὰ λόγους καθαρὰ μεθοδολογικούς, στίς θέσεις ὅτι «οὐδέποτε νοεῖ ἄνευ φαντάσματος ἢ ψυχῆ»⁴⁴ καὶ «οὐδὲ νοεῖ ὁ νοῦς τὰ ἐκτὸς μὴ μετ' αἰσθήσεως»,⁴⁵ συνιστᾷ τὴν ἀπαρχὴν γιὰ τὴ διαμόρφωση τοῦ σχολαστικοῦ ἀξιώματος «Nihil est in intellectu quod non prius fuerit in sensu».⁴⁶ Ἡ θέση τούτη, τῆς ὁποίας ἡ ἀφετηρία ἀνάγεται στὸν Ἀριστοτέλη,⁴⁷ ἀπὸ ἀποψη αὐστηρῆς ὁρολογίας μᾶλλον προϋποθέτει τὴ διατύπωση τοῦ Thomae Aquinatis, ὅτι «quod est in intellectu nostro, prius in sensu fuerit»,⁴⁸ ἢ ὁποία στοὺς νεότε-

43. Βλ. τὴν ἀκροτελευτία ὑπόμνησή του (ὁ.π., φ. 63α): «καὶ τὰ λοιπὰ τῆς λογικῆς ἐξεως διεξοδικώτερον τρανώσομεν, καίτοι πολλοὺς ἔχοντες τοὺς κατηγορήσαντας. Οἶδαμεν γὰρ ὡς μωμῆσεται τις μᾶλλον ἢ μιμήσεται».

44. Ἀριστοτέλης, *Περὶ ψυχῆς* Γ, 7 431a 16-17. Πρβ. W. K. C. Guthrie, *A History of Greek Philosophy. IV. Aristotle: an encounter*, Cambridge 1983 (= 1981), σ. 312.

45. Ἀριστοτέλης, *Περὶ αἰσθήσεως καὶ αἰσθητῶν*, 6, 445b 16-17.

46. Βλ. Étienne Gilson, *Index scolastico-cartesien*, Paris 1913, σ. 203, ὅπου σχετικὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Fr. Eustachius a Sancto Paulo, *Summa philosophica quadripartita, de rebus Dialecticis, Moralibus, Physicis et Metaphysicis*, Parisiis 1609, ἓνα ἔργο εὐρύτατα διαδεδομένο στὸ πρῶτο ἡμισυ τοῦ 17ου αἰῶνος.

47. Ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης, *Ἡ Λογικὴ*, ὁ.π., σ. 151, σημ. 1, μνημονεύοντας τὴ διδασκαλία τοῦ Ἀριστοτέλους γιὰ τὸ σχηματισμὸ τῶν ἐννοιῶν, παρατηρεῖ: «ἔθεν καὶ τὸ θρυλούμενον ἐκεῖνο, Μηδὲν εἶναι ἐν τῷ Νῷ, ὁ μὴ πρότερον ἐν τῇ αἰσθήσει, ἠξίωται· τὸ δὲ δόγμα οἱ ὀπαδοὶ αὐτοῦ ἐρμηνεύσαντες, εἰς ποικίλας δόξας ἐτρέποντο». Πρβ. Γενουησιῶν, *Στοιχεῖα τῆς Μεταφυσικῆς*, ἐξελληνισθέντα... ἐκ τῆς Λατινίδος φωνῆς ὑπὸ ... Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρου..., Ἐν Βιέννῃ τῆς Ἀουστρίας 1806, σ. 164: «ὅ γε μὴν τῶν λοιπῶν Σχολαστικῶν ὄχλος, τὴν αἰσθησιν κρουνὸν εἶναι ἰδέας ἀπάσης διαπρεσβεύει, καὶ διακηρύττει τὸ τετριμμένον μηδὲν εἶναι ἐν τῷ νῷ, ὁ μὴ πρότερον ἢ ἐν τῇ αἰσθήσει». Βεβαίως τὸ ἀπόφθεγμα αὐτὸ θὰ ἀξιοποιηθεῖ μὲ προγραμματικὸ τρόπο ἀπὸ τοὺς Νεοέλληνες διαφορωτιστὲς κατὰ τὸ δεῦτερο ἡμισυ τοῦ δεκάτου ὀγδοῦ αἰῶνος. Βλ. Κώστας Θ. Πέτσιος, *Ἡ ἀνθρωπολογικὴ προβληματικὴ κατὰ τὴν περίοδο τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ*, Γιάννινα 1997, σ. 8 κέ. Προϋποθέτουν, ὅμως, τὴν κριτικὴν τοῦ John Locke στὴ διδασκαλίαν περὶ «ἐμφύτων ἰδεῶν» καὶ τὴν ἀνάδειξιν τῆς ἐμπειρίας ὡς πηγῆς γνώσεως. Βλ. John Locke, *An Essay concerning human understanding*, I, 2, καὶ II, 1-4 (= *The Works*, ὁ.π., Vol. 1, σ. 13 κέ., καὶ σ. 82-84).

48. Thomae Aquinatis, *Quaestiones Disputatae*. Volumen I. *De Veritate*

ρους χρόνους είχε ήδη, σύμφωνα με τη διατύπωση του Gassendi, συγκεκριμενοποιηθεί στο «ονομαστό ἀξίωμα, Nihil in Intellectu est, quod prius non fuerit in Sensu».⁴⁹

Τὴν περίοδο αὐτὴ ἡ καρτεσιανὴ μεθοδικὴ ἀναίρεση τῆς ἐμπειριστικῆς προέλευσης τῶν ιδεῶν⁵⁰ καὶ ἡ ἀπόρριψη τῆς παραπάνω σχολαστικῆς γνωσιοθεωρητικῆς ἀπόφανσης⁵¹ ἀξιοποιῦνται στὴν κριτικὴ κατὰ τῆς ἀριστοτελικῆς-σχολαστικῆς ἐμπειριστικῆς γνωσιοθεωρίας καὶ τοῦτο τὸ διαπιστώνουμε μὲ εὐκρίνεια στὰ κείμενα ποὺ διερευνοῦμε. Σύμφωνα μὲ τὸν Παπαβασιλόπουλο «οὐ πᾶσαι αἱ ιδέαι τὴν γένεσιν ἐκ τῶν αἰσθήσεων ἔχουσιν, ἀλλ' ἐξ αὐτοῦ τοῦ νοῦς, ὅστις δύναμιν κέκτηται πρὸς τὸ ἐξάγειν ταύτας, οὐδεμιᾶ τῶν αἰσθήσεων χρώμενος»⁵² καὶ «οἱ ἀριστοτελικοί, προτείνοντες ὡς δόγμα πίστεως, τὸ λέγον ἀξίωμα οὐδὲν ἐν τῷ νοῦ, ὃ μὴ πρότερον ἐν τῇ αἰσθήσει τοῦτι μέντοι εἰ καὶ κοινῇ παρὰ πάντων αὐτῶν πιστεύεται, ἀλλ' οὐχ ἤττον τῇ ἱερᾷ θεολογίᾳ καὶ τῇ ἀληθῇ φιλοσοφίᾳ ἀντίκειται».⁵³ Στὴ συνοχὴ τοῦτη ἡ ὀνομαστικὴ ἀναφορὰ στὸ cogito καὶ στὴν αὐτοσυνειδησίᾳ λειτουργεῖ πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς ἐπίρρωσης τῆς θέσης ὅτι ὁ νοῦς εἶναι ἰκανὸς νὰ ἔχει ἔννοιες ποὺ δὲν προέρχονται ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις: «Οὐδὲν γὰρ τοσοῦτον εὐκρινῶς καταλαμβάνεται, ὅσον ἡ ἡμετέρα ἔννοια καὶ οὐδεμία τῶν προτάσεων ἐμφανέστερον τῷ ἡμετέρῳ παρεμπίπτει νοῦ, ἢ αὐτῇ· ἐγὼ ἐννοῶ, ἐγὼ εἰμί. Διὰ ποίων τοίνυν αἰσθήσεων αἱ δύο αὐται προτάσεις τῷ ἡμετέρῳ νοῦ ἐισεληλύθασιν; διὰ τῆς ὀράσεως; ἀλλ'

(cura et studio P. Fr. Raymundi Spiazzi), Roma 1964, III, 3, 19 (= σ. 34). Πρβ. τὴ συναφὴ ἀνάληψη Thomae Aquinatis, *Summa Theologia* (cura et studio P. Fr. Raymundi Spiazzi), Roma 1964, Pars Prima, quaestio XII, art. XII (= σ. 61) καὶ I, qu. 84, art. 1, 6-7 (= σ. 407-408 καὶ σ. 412-415 ἀντιστοίχως).

49. Petrus Gassendi, *Institutionis Logicae*, Pars Prima, *De simplicium rerum imaginatione*, Canon II (= *Opera Omnia*, ὁ.π., Bd. 1, σ. 92).

50. Βλ. ἐνδεικτ. René Descartes, *Medit.*, VI (= *Oeuvres*, ὁ.π., VII, σ. 74-76).

51. Γιὰ τὴν κριτικὴ τοῦ Descartes στὸ «ἀξίωμα» τῶν Σχολαστικῶν βλ. *Discours de la Méthode*, IV, 41 (= *Oeuvres*, ὁ.π., σ. 37). *Λόγος Περὶ τῆς Μεθόδου*, ὁ.π., σ. 35. Πρβ. τὸν σχολιασμὸ τῆς θέσης ἀπὸ τὸν Étienne Gilson, *René Descartes, Discours de la Méthode. Introduction et notes*, Paris 1966, σ. 97. Κριτικὴ τόσο στὸ συγκεκριμένον ἀξίωμα, ὅσο καὶ στὴν ὁμολογὴ θέση τοῦ Gassendi (ὁ.π.) ἀσκεῖ καὶ ὁ Antoine Arnauld, *Logique*, ὁ.π., Première Partie, Chap. 1 (= σ. 34). Πρβ. τὰ σχόλια τῶν ἐκδοτῶν τῆς *Logique* στὸ: *L'Art de Penser*, ὁ.π., Tome II, Supplement: *Présentation synoptique des variantes de texte des éditions 1662-1683. Avec des annotations*, Stuttgart - Bad Cannstatt 1967, σ. 53-54.

52. *Σύνοψις τῆς λογικῆς ἔξεως*, φ. 22β.

53. "Ο.π., φ. 7α. Πρβ. Antoine Arnauld, *La Logique*, ὁ.π., σ. 34.

αύτη χρωμάτων μόνον αντιλαμβάνεται· διὰ τῆς ἀκοῆς; ἢ διὰ τῆς γεύσεως; ἀλλὰ ταῦτα πάντα ἐκφυλα τοῦ φιλοσοφικοῦ πεφύκασι λόγου. Ἐπειδὴ ἡ μὲν τῶν ψόφων, ἡ δὲ τῶν χυμῶν αἰσθάνεται». ⁵⁴ Τὴν ἐκθεση τῆς ὀρθολογιστικῆς γνωσιοθεωρητικῆς πρότασης ὀλοκληρώνει ὁ Παπαβασιλόπουλος μὲ τὴν ἐπισημάνση ὅτι «οὐ πᾶσαι αἱ ἰδέαι τὴν γένεσιν ἐκ τῶν αἰσθήσεων ἔχουσιν, ἀλλ' ἐξ αὐτοῦ τοῦ νοός, ὅστις δύναμιν κέκτηται πρὸς τὸ ἐξάγειν ταύτας, οὐδεμιᾶ τῶν αἰσθήσεων χρώμενος», ⁵⁵ κοινοποιώντας μὲ σαφῆ τρόπο στὸν ἑλληνικὸ χῶρο τὴ διδασκαλία γιὰ τὶς ἔμφυτες ἰδέες, τὴν ὁποία ὁ ἴδιος φαίνεται νὰ γνωρίζει, ὅπως προκύπτει, καὶ μέσω τῆς *Logique* τοῦ *Port Royal*.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὀφείλουμε νὰ παρατηρήσουμε ὅτι τὰ παραπάνω τεκμήρια μᾶς ὀδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι στὰ τέλη τοῦ δεκάτου ἐβδόμου αἰῶνος θεματοποιεῖται στὴ νεοελληνικὴ σκέψη, ὡς οὐσιώδης παράμετρος τῆς φιλοσοφικῆς συζήτησης, ἡ ἔντονη ἀντιπαράθεση στὸ γνωσιοθεωρητικὸ ἐπίπεδο ἀνάμεσα στὸν ὀρθολογισμό καὶ τὴν ἀριστοτελική-σχολαστικὴ παράδοση καὶ τὸ νοοῦν ὑποκείμενο ἀναγνωρίζεται ὡς ἀφετηριακὸ σημεῖο τοῦ φιλοσοφεῖν, ἀφοῦ ὁ νοῦς «τὰς φύσεις τῶν πραγμάτων ἰχνηλατεῖ» καὶ «ἐπιστημονικῶς τὰς τῶν πραγμάτων φύσεις καταλαμβάνει». ⁵⁶ Πρόκειται γιὰ μία ἀπὸ τὶς πρωιμότερες, ὅσο γνωρίζω, στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, ἐρμηνευτικὰ ἀξιοποιήσεις τῆς καρτεσιανῆς διδασκαλίας γιὰ τὸ cogito, τὶς ἔμφυτες ἰδέες καὶ τὴ θεμελιώδη διάκριση ἀνάμεσα στὴ res cogitans καὶ τὴν res extensa. Γιὰ τὸν Παπαβασιλόπουλο, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ «τὸ ἀμφιβάλλειν» ὡς συνυφασμένο μὲ τὴ νόηση, «αὐτὸ γὰρ τὸ ἀμφιβάλλειν ποιά τις νόησις ἐστίν», ⁵⁷ ἀκόμη καὶ τὸ ἐρώτημα («ἡ ζήτησις») σχετικὰ μὲ τὴν οὐσία τῆς «λογικῆς ψυχῆς» ἐπιβεβαιώνει τὴ νοητικὴ τῆς φύση: «εὐθύς ἡμῖν ἀναφαίνεται», σημειώνει, «ἴδιον ὑπάρχειν τὸ νοεῖν». Κατ' ἐπέκταση, «οὐδὲν τὸ παράπαν ἐν τῇ τῆς νοήσεως ἰδέᾳ περιέχεται, ὧν ἐν τῷ σώματι ὑπάρχειν αἰσθανόμεθα» καὶ «εὐφυῶς συμπεραίνομεν τὴν νόησιν μὴ εἶναι τρόπον τῆς ἐκτεταμένης οὐσίας, ἀλλὰ τῆς λογικῆς ψυχῆς». ⁵⁸ Ἐχοντας

54. *Σύνοψις τῆς λογικῆς ἔξεως*, φ. 7α-7β. Πρβ. Antoine Arnauld, *La Logique*, ὁ.π., σ. 34: «Car pour ne rien dire que de plus clair que le iour, n'y a rien que nous concevions plus distinctement que nostre pensée même, ny de proposition qui nous poisse être plus claire que celle-là: Je pense; Donc je suis».

55. Ὁ.π., φ. 22β.

56. *Σύνοψις τῆς λογικῆς ἔξεως*, φ. 62α-β.

57. Ὁ.π., φ. 54β.

58. *Αὐτόθι*.

ἤδη υἰοθετήσῃ τὴν ἄποψη ὅτι «ἡ ἕκτασις τὴν σωματικὴν οὐσίαν συνίστησιν»⁵⁹ ἐπάγεται ὅτι «πραγματικῶς» ἡ νοητικὴ οὐσία διαφοροποιεῖται ἐκ «τοῦ σώματος».⁶⁰

Μία ἀναφορὰ στὴ συγκεκριμένη θεματικὴ ἀπὸ τὸν Μεθόδιο Ἀνθρακίτη στὴ χειρόγραφη *Λογικὴ* του (1726) μᾶς ἐπιτρέπει νὰ συμπεράνουμε ὅτι ἡ κριτικὴ στὴν ἀριστοτελική-σχολαστικὴ σκέψη ἐδράζεται σὲ μίαν διαφοροτικὴ ἀνθρωπολογία καὶ σύστοιχη γνωσιοθεωρία, ἡ ὁποία εἶναι εὐρέως διαδεδομένη τὴν περίοδο αὐτὴ στὸν ἑλληνικὸ πνευματικὸ χῶρο. Ὁ ἄνθρωπος, τονίζει ὁ Ἀνθρακίτης, δὲν ἀποτελεῖται ἀπὸ «σῶμα ὀργανικὸν λογικῆ ψυχῆ εἰδοπεποιημένον, καθάπερ οἱ περιπατητικοὶ αὐτὸν ὀρίζουσιν», ἀλλὰ ἀπὸ δύο διακριτὰς οὐσίες, ἐκ τῶν ὁποίων «τὸ σῶμα ἐστὶ ὑλικὸν διαστατόν, ἡ δὲ ψυχὴ ἄυλον ἀδιάστατον»⁶¹ καὶ ἡ ἑτερογένεια τῶν οὐσιῶν δηλώνεται ἀπὸ διαφοροτικὰς καὶ ἀλληλοαποκλειόμενες στὴ σημαντικὴ τους ἰδέες: «ἡ ἰδέα τοῦ νοῦς ἦτοι τῆς νοούσης οὐσίας σαφὴς ἐστὶ καὶ διακεκριμένη, μῆτε δύναται συγχεῖσθαι σὺν τῇ ἰδέᾳ τοῦ σώματος, ὅπερ ἐστὶν οὐσία εἰς μῆκος, πλάτος καὶ βάθος διαστατή».⁶²

Ἡ φιλοσοφικὴ διαφοροποίηση τοῦ Μεθοδίου Ἀνθρακίτη ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη στὸ ἐπίπεδο τῆς ὄντολογίας, «οὐχ ὑγιῆς φαίνεται», σημειώνει, «ἡ τοῦ Ἀριστοτέλους διαίρεσις τοῦ ὄντος, ὅταν φησὶν τὸ ὄν ἐν καὶ πολλαχῶς λέγεται»,⁶³ διαθλάται καὶ στὸ ἐπίπεδο τῆς ἀνθρωπολογίας καὶ γνωσιοθεωρίας. Ὅπως διαπιστώνουμε, υἰοθετεῖ τὴν καρτεσιανῆς προέλευσης ταύτιση ἀνάμεσα στὴν *idea* καὶ τὴν *perception*⁶⁴ μὲ τὴν ἐπεξήγηση ὅτι ἡ ἰδέα, ἢ «ἡ κατάληψις, ἣτις καὶ πρόσληψις λέγεται, ὀρίζεται πρῶτον, νοή-

59. Ὁ.π., φ. 14α.

60. Ὁ.π., φ. 54β.

61. Μεθόδιος Ἀνθρακίτης, *Εἰσαγωγή τῆς Λογικῆς Πραγματείας*, 1726 (χφ.), φ. 25α [= Κώστας Θ. Πέτσος (Μεταγραφή κειμένου - Εἰσαγωγή), *Τὰ νέα τοῦ Κ.Ε.Ν.Ε.Φ.*, τχ. 1 (Ἰωάννινα 1998), σ. 22-23].

62. Μεθόδιος Ἀνθρακίτης, *Λογικὴ Ἐλάττων* (= Παναγιώτης Κ. Χρήστου, *Μεθόδιος Ἀνθρακίτης - Βίος, Δράσις, Ἀνέκδοτα Ἔργα*, Ἰωάννινα 1953), σ. 64.

63. Μεθόδιος Ἀνθρακίτης, *Εἰσαγωγή τῆς Λογικῆς Πραγματείας* (χφ.), ὁ.π., φ. 82β. Πρβ. Ἀριστοτέλης, *Τῶν μετὰ τὰ φυσικά*, Ζ, 1028a 10: «Τὸ ὄν λέγεται πολλαχῶς». Βλ. ἀκόμη ὁ.π., 1017a 24· *Περὶ ψυχῆς*, 410a 13: «ἔτι δὲ πολλαχῶς λεγομένου τοῦ ὄντος».

64. Βλ. René Descartes, *Meditationes, Secundae Responsiones* (= *Oeuvres*, ὁ.π., VII, σ. 160). Γιὰ τὴν σχετικὴ προβληματικὴ καὶ τίς ἐπιμέρους διακρίσεις βλ. Andreas Kemmerling, «*Cartesische Ideen*», *Archiv für Begriffsgeschichte*, 39 (1996) 43-94, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

ματος είδος, δι' ἧς τι καταλαμβάνεται μόνον καὶ οὐδὲν κατ' αὐτοῦ καταφάσκειται ἢ ἀποφάσκειται». ⁶⁵

Στὸ ζήτημα τοῦτο συστοιχίζεται τόσο μὲ τὸν Παπαβασιλόπουλο, ὁ ὁποῖος διδάσκει ὅτι «διὰ τοῦ τῆς καταλήψεως ὀνόματος, κοινῶς ἐμπεριλαμβάνονται πάντα, ὧν ἐν ἡμῖν ὑπάρχειν αἰσθανόμεθα» καὶ οἱ ιδέες δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ (ἀλήψεις, ἢ μᾶλλον εἰπεῖν αὐτὰ τὰ πράγματα, τῷ ἡμετέρῳ νοῖ λαμβανόμενα, καὶ νοούμενα), ⁶⁶ ὅσο καὶ μὲ τὸν Δαμοδό, γιὰ τὸν ὁποῖο «ὀρίζεται ἡ ἀπλῆ ἐπίληψις, ἥτις καὶ ιδέα, καὶ ἔννοια λέγεται» ὡς «ἀπλῆ τοῦ νοῦς θεωρία, καὶ ὅρασις δι' ἧς νοοῦμεν μόνον τὸ πρᾶγμα, οὐδὲν καταφάσκοντες, οὔτε ἀποφάσκοντες». ⁶⁷ Στὴν ἴδια συνοχὴ καὶ ὁ Θεόδωρος Καβαλλιώτης βεβαιώνει ὅτι «διὰ τῆς πρώτης τοῦ νοῦς ἐνεργείας, ἥτις ἀντίληψις, ἐπίληψις, ιδέα, καὶ πρόσληψις καλεῖται, ἀπλῶς τὸ πρᾶγμα καταλαμβάνομεν, μήτε καταφάσκοντες, μήτε ἀποφάσκοντες». ⁶⁸

Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ ὑπογραμμίσουμε ὅτι τόσο στὴ διάκριση τῶν ιδεῶν σὲ σαφεῖς ἢ φανερὲς καὶ ἀσαφεῖς ἢ συγκεχυμένες, ⁶⁹ ὅσο καὶ στὶς διασαφηνίσεις σχετικὰ μὲ τὴν ὑφὴ τῆς ιδέας, ἀνάλογα μὲ τὸν προσανατολισμὸ τῆς ψυχῆς πρὸς τὰ ὕλικά ἀντικείμενα, ἢ τὰ ἄυλα καὶ τὸν ἀντιστοιχο χαρακτηρισμὸ τῆς ὡς «φαντασίας» ἢ «καθαρᾶς νόησης», ἀνιχνεύουμε καρτεσιανὲς ἀπηχῆσεις: ⁷⁰ Σύμφωνα μὲ τὸν Δαμοδό, ὁ ὁποῖος ἀνα-

65. Μεθόδιος Ἀνθρακίτης, *Λογικὴ Ἐλάττων*, ὁ.π., σ. 61: «Τί ἐστι κατάληψις, ἦτοι ιδέα».

66. *Σύνοψις τῆς λογικῆς ἔξεως*, ὁ.π., φ. 8β καὶ 22β ἀντιστοιχῶς.

67. Βικέντιος Δαμοδός, *Φυσιολογία*, ὁ.π., σ. 845. Πρβ. σ. 839: «αὕτη... ἡ ιδέα οὐκ ἔστιν ἕτερον, ἢ μὴ ἢ ἐπίληψις».

68. Βλ. Θεόδωρος Καβαλλιώτης, *Λογικὴ Πραγματεία* (χφ. Σιατίστης) [= Ἀντώνιος Σιγάλας, *Ἀπὸ τὴν πνευματικὴν ζωὴν τῶν ἐλληνικῶν κοινοτήτων τῆς Μακεδονίας. Α' Ἀρχεῖα καὶ Βιβλιοθήκαι Ἀντικῆς Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1939, σ. 125], φ. 6β.

69. Ἀναστάσιος Παπαβασιλόπουλος, ὁ.π., φ. 22β: «αὐτῶν δὲ τῶν ιδεῶν, αἱ μὲν φανεραὶ εἰσίν, ὡς ἡνίκα καθαρῶς τὰς πραγμάτων καθορῶμεν οὐσίας· αἱ δὲ ἀμυδραὶ ἡνίκα ἐνελημμένως τοῦτων ἀντιλαμβάνομεθα». Μεθόδιος Ἀνθρακίτης, *Λογικὴ Ἐλάττων*, ὁ.π., σ. 64· Βικέντιος Δαμοδός, ὁ.π., σ. 858-859.

70. Βλ. René Descartes, *Medit.*, III (= *Oeuvres*, ὁ.π., VII, σ. 37-38 καὶ σ. 40 κέ.)· *Principia Philosophiae*, Pars Prima, XLIII καὶ XLVIII (= *Oeuvres*, ὁ.π., VII, 1, σ. 21 καὶ σ. 22-23)· *Discours de la Méthode*, I, 2· VI, 41, 43 (= *Oeuvres*, ὁ.π., VI, σ. 2, 37, 39 ἀντιστοιχῶς). *Λόγος Περὶ τῆς Μεθόδου*, ὁ.π., σ. 5, 35, 37. Πρβ. Antoine Arnauld, *La Logique*, I, I, σ. 29 κέ. Γιὰ τὶς σαφεῖς-εὐκρινεῖς καὶ ἀσαφεῖς-συγκεχυμένες ιδέες βλ. ἐπίσης Antoine Arnauld, ὁ.π., I, IX, σ. 75 κέ. Βλ. σχετικὰ Alan Gewirth, «Clearness and Distinctes in Descartes», *Philosophy*, 18 (1943) 17-36.

φέρεται αναλυτικότερα στη σχετική προβληματική, «ὅταν ἡ ἰδέα, καὶ ἡ ἐπίληψις νοεῖ πράγματα σωματώδη, τῶν ὁποίων φαίνεται ὄρᾶν τὴν εἰκόνα, καὶ ὁμοίωμα, ἕπερ λέγεται φάντασμα, τότε καλεῖται φαντασία ἢ φάντασμα. Ὅταν δὲ ἡ ἰδέα, καὶ ἡ ἐπίληψις νοεῖ τὰ ἄϋλα πράγματα, ἐκεῖνα δηλαδὴ τὰ ὁποῖα οὐ παρίστανται διὰ τινος εἰκόνας καὶ φαντάσματος, τότε καλεῖται καθαρὰ νόησις. Οἷον ὅτε νοῶ τὸν οὐρανόν, ἀντικείμενον τῆς ἐμῆς νοήσεως ἐστὶ πρᾶγμα σωματώδες· διὸ ἡ ἐμὴ νόησις, καὶ ἰδέα λέγεται φάντασμα. Ὅταν πάλιν νοῶ τὴν ἀρετὴν, ἢ τὸν θεόν, ἀντικείμενον τῆς νοήσεως ἐστὶ πρᾶγμα ἄϋλον, καὶ ἡ νόησις λέγεται καθαρὰ, τουτέστιν, ἄνευ ὕλικῆς εἰκόνας».⁷¹

Ὁ Ἀνθρακίτης ὅμως, παράλληλα μὲ τὴν καρτεσιανὴ διαίρεση τῶν ἰδεῶν,⁷² φαίνεται νὰ ἀποδέχεται καὶ τὸν ἐπιμερισμὸ τῆς ἰδέας σὲ εἰδικὴ καὶ ὕλική,⁷³ πού σύμφωνα μὲ τὸν Δαμοδό, ὁ ὁποῖος ἀρνεῖται νὰ τὸν υἱο-

71. Βικέντιος Δαμοδός, *ὁ.π.*, σ. 857. Ἡ ὑπογράμμισή στο κείμενο. Πρβ. Ἀναστάσιος Παπαβασιλόπουλος, *ὁ.π.*, φ. 8β-9α: «Διαιρεῖται δὲ αὕτη ἡ κατάληψις γενικῶ ὀνόματι ἐκλαμβανομένη, εἰς τε τὴν φαντασιώδη, καὶ εἰς τὴν καθαρὰν νόησιν λεγομένην. Ἡ φαντασιώδης κατάληψις ἐστὶ λήψις ἰδέας τινὸς πράγματος αἰσθητοῦ, καὶ παρόντος [...]. Καθαρὰ δὲ νόησις λέγεται ἔταν ὁ νοῦς, οὐδενὸς ὄργάνου αὐτῷ βοηθοῦντος, τῆς τῶν πραγμάτων φύσεως καὶ οὐσίας ἀντιλαμβάνεται: οἷον ἡνίκα τὴν τοῦ τριγώνου φύσιν τε καὶ οὐσίαν ἢ ἄλλου τινός, διὰ τῆς ἐν αὐτῷ οὐσης ἰδέας ἐνοεῖ». Μεθόδιος Ἀνθρακίτης, *Λογικὴ Ἐλάττων*, *ὁ.π.*, σ. 61: «Ἀῦθις ἡ κατάληψις διττὴ, καὶ γὰρ συνίσταται ἐν ἰνδάλματι τινὶ σωματικῷ ἢ γίνεταί ἄνευ τοιοῦτου τινός ἰνδάλματος. Ἡ πρώτη φαντασία λέγεται, ἡ δευτέρα νοῦς καθαρὸς καὶ νόησις καθαρὰ». Γιὰ τὸν Θεόδωρο Καβαλλιώτη, *Μεταφυσικὴ*, *ὁ.π.*, σ. 199, «τὸ πρῶτον κριτήριον, ἦτοι ἡ πρωτίστη ἀρχὴ τῆς βεβαίας γνώσεως, ἡ καθαρότης ἐστὶ τῶν ἰδεῶν, καὶ ἡ διάκρισις». Πρβ. *ὁ.π.*, σ. 207 κέ., σ. 270-271.

72. Μεθόδιος Ἀνθρακίτης, *Λογικὴ Ἐλάττων*, *ὁ.π.*, σ. 61: «Παρὰ ταῦτα ἡ μὲν ἔμφυτος ἰδέα παρὰ τῷ Καρτεσίῳ λέγεται, ἥτις δηλαδὴ θεόθεν τῷ ἡμετέρῳ νοῖ προσγίνεται, ἡ δὲ ἐπεισακτος, ἥτις ἐξ ἀφορμῆς τῶν σωμάτων ἡμῶν ἐπεγένετο· ἡ δὲ ποιητικὴ, ἥτις ἐκ πολλῶν ἄλλων συντέθειται». Πρβ. τὶς παρατηρήσεις τοῦ Παναγιώτη Κονδύλη, *Ὁ Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς - Οἱ φιλοσοφικὲς ἰδέες*, Ἀθήνα 1988, σ. 179. Βλ. ἐπίσης Βικέντιος Δαμοδός, *Φυσιολογία*, *ὁ.π.*, σ. 858 κέ. Γιὰ τὴν τριπλῆ διαίρεση τῶν ἰδεῶν ἀπὸ τὸν Descartes σὲ «ideae innatae», «ideae adventivae» καὶ «ideae a me ipso factae» βλ. René Descartes, *Medit.*, III (= *Oeuvres*, *ὁ.π.*, VII, σ. 37-38). Βλ. ἐνδεικτ. Frederick P. van De Pitte, «Descartes's innate ideas», *Kant-Studien*, 76 (1985) 363-384. Γιὰ τὴ σημασία τὴν ὁποία ἀποδίδει στὸν ὄρο «ἐμφυτες» ὁ Δαμοδός βλ. τὴν ἀνάλυσή παρακάτω.

73. Μεθόδιος Ἀνθρακίτης, *αὐτόθι*: «Κατάληψις εἰδικὴ ἐστὶ τρόπος ἢ διάθεσις τοῦ νοοῦντος νοός, ὕλικὴ δὲ τὸ πρᾶγμα αὐτὸ ἐν τῷ νοῖ καταληφθὲν, ἦτοι τὸ ἰνδαλμα καὶ ἀπείκασμα τοῦ νοηθέντος πράγματος ἐν τῷ νοῖ ἐντυπωθέν». Σύμφωνα μὲ τὸν Γεώργιο Ι. Ζαβίρα, *Νέα Ἑλλάς ἢ Ἑλληνικὸν Θέατρον*, ἐπιμ., εἰσαγ., εὔρετ. Τάσος

θετήσει, προσγράφεται στον Malebranche και τους όπαδούς του.⁷⁴ 'Ο Δαμοδός, όπως θα διαπιστώσουμε και στη συνέχεια, δέχεται μόνον την ειδική ιδέα,⁷⁵ δηλαδή τη δύναμη του νοός «δι' ἧς φέρεται... εις τὸ ἀντικείμενον»,⁷⁶ μία θέση τῆς οποίας ἡ βαθύτερη σημασία ἐγκριεται στην κατοχύρωση τῆς ἀντικειμενικῆς ὑπαρξῆς τῆς πραγματικότητας, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ δυσκολία νὰ κατανοηθεῖ πλήρως τὸ γεγονός τοῦ νοεῖν. Ἀπορρίπτεται δηλαδή τὸ ἐνδεχόμενο νὰ αντικατοπτρίζεται ἡ πραγματικότητα στις ιδέες, οἱ ὁποῖες ἔχουν ἀνεξάρτητη ὑπαρξή, διακρίνονται δηλαδή σαφῶς ἀπὸ τις ἐννοιες-παραστάσεις καὶ μέσω τῶν ὁποίων συντελεῖται ἡ γνώση, σύμφωνα μὲ τὴ φιλοσοφία τοῦ Malebranche.

Εἶναι σαφές, νομίζουμε, ἀπὸ τὴν μέχρι τοῦδε ἀναπόφευκτα ἀδρομερῆ ἀνάλυση, ὅτι οἱ παραπάνω ἀπόψεις ἀντιπροσωπεύουν μία διαφορετικὴ καὶ ριζικὰ ἀντίθετη, πρὸς τὴν παραδεδομένη ἀριστοτελική-σχολαστικὴ, ἀνθρωπολογία, ἡ ὁποία φαίνεται νὰ ἔχει σοβαρὰ ἐρείσματα στὴ νεοελληνικὴ φιλοσοφικὴ σκέψη ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ δεκάτου ἐβδόμου μέχρι τὰ μέσα, τουλάχιστον, τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰῶνος.⁷⁷ Καὶ τοῦτο προκύπτει ὄχι μόνον ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Ἀναστασίου Παπαβασιλόπουλου, τοῦ Μεθοδίου Ἀν-

⁷⁴ Αθ. Γριτσόπουλος, Ἀθήνα 1972 (= Ἀθήνησι 1872), σ. 419, ὁ Ἀνθρακίτης «μετέφρασε τὰ τοῦ Νικολάου Μαλεβραγγίου, Καρτεσίου, καὶ ἄλλων τινῶν τὰ συγγράμματά τὰ ὁποῖα παρέδιδε τοῖς μαθηταῖς αὐτοῦ».

⁷⁵ Βικέντιος Δαμοδός, *Φυσιολογία*, ὁ.π., σ. 845-846: «ὡς εἴρηται, διακρίεται ἡ ἐπίληψις τῆς ιδέας παρὰ τοῦ Μαλεμβραγγίου διὸ τὴν διαίρεσιν ταύτην δεχόμενοι πολλοὶ λέγουσι ὅτι ἡ ιδέα ἐστὶν ἄλλη ἐιδική, καὶ ἄλλη ὕλική. Εἰδικὴν ιδέαν καλοῦσι τὴν ἐπίληψιν, δηλαδή τὴν ἐνέργειαν τοῦ νοός, καθὸ νοεῖ ὕλικὴν καλοῦσι τὴν εἰκόνα τοῦ πράγματος οὖσαν ἐν τῷ νῷ. Ἡμεῖς ἀπορρίψαμεν ταῦτα ὀνόματι ιδέας γὰρ καὶ ἐννοίας, καὶ ἐπιλήψεως οὐ νοοῦμεν εἰ μὴ τὴν γνώσιν τοῦ πράγματος, ἦτοι τὸ ἴδιον πρᾶγμα καθὸ ἐστὶ νοοῦμενον».

⁷⁶ Βικέντιος Δαμοδός, ὁ.π., σ. 837: «προσέτι, οὐ δεχόμεθα τὴν διαίρεσιν τῆς ιδέας, καὶ γνώσεως εἰς ὕλικὴν, καὶ ἐιδικὴν μόνην γὰρ τὴν ἐιδικὴν ιδέαν δεχόμεθα, δηλαδή τὴν ἐπίληψιν, καὶ γνώσιν τοῦ πράγματος, οὐχὶ δὲ τὴν ὕλικὴν, δηλαδή τὴν εἰκόνα τοῦ πράγματος ἐν τῷ νῷ γινομένην, καὶ τοῦ πράγματος παραστατικὴν».

⁷⁷ Βικέντιος Δαμοδός, ὁ.π., σ. 838.

⁷⁸ Στους «Λόγους» τῶν Ἑλλήνων σπουδαστῶν τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πάδοβας Εὐσταθίου Νομικοῦ (1729), Δημητρίου Μεραδάρη (1731) καὶ Νικολάου Στρατηγοῦ (1732) συναντοῦμε τὴν περίοδο αὐτὴ ἀναφορὰς στὴ σκέψη τοῦ Descartes. Βλ. Ἀριστείδης Π. Σπεργιέλης, *Τὰ δημοσιεύματα τῶν Ἑλλήνων σπουδαστῶν τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πάδοβας τὸν 17ο καὶ 18ο αἰῶνα*, Ἀθήνα 1970, σ. 68-70. Ἐπιβιώσεις τῆς καρτεσιανῆς φιλοσοφίας καὶ μεθερμηνεῖα τῶν ἀνθρωπολογικῶν τῆς, κυρίως, παραμέτρων ἀνιχνεύουμε τόσο κατὰ τὴν περίοδο τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, ὅσο καὶ κατὰ τὸν δέκατο ἕνατο αἰῶνα. Ἡ ἀντικαρτεσιανὴ στάση, τόσο σὲ ζητήματα ἀνθρωπολογίας καὶ γνωσιθεωρίας, ὅσο καὶ φυσικῆς φιλοσοφίας φαίνεται νὰ συμπί-

θρακίτη και κυρίως τοῦ Βικεντίου Δαμοδοῦ, στὸν ὁποῖο ὀφείλουμε, ὅπως ἤδη ἐπισημάναμε, τὴ διεξοδικότερη καὶ πλέον τεκμηριωμένη, ἀπὸ ἱστορικοφιλοσοφικὴ ἀποψη, ἔκθεσή της, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴ *Μεταφυσικὴ* τοῦ Θεοδώρου Καβαλλιώτη, στὴν ὁποία, ἤδη, ἀκροθιγῶς ἀναφερθήκαμε. Γιὰ τὸν Μοσχοπολίτη στοχαστὴ, τοῦ ὁποίου ὁ διδάσκαλος Σεβαστὸς Λεοντιάδης (ἐχρημάτισε μαθητῆς) τοῦ Μεθοδίου Ἀνθρακίτη,⁷⁸ πρώτη ἀρχὴ τῆς «βεβαίας γνώσεως» εἶναι ἡ πρότασις «νοῶ, ἄρα ὑπάρχω», διότι ὁ ἄνθρωπος «καὶ περὶ τῶν ἄλλων ἀμφιγνοῆσαι δυνάμενος, περὶ ἑαυτοῦ οὐ δύναται». Καὶ τοῦτο διότι «πρὸς... ἐνδοτάτη τινὶ αἰσθήσει ζῦνοιδεν ἑαυτῷ ὑπάρχειν, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ καθαρᾷ ἰδέᾳ τοῦ ἀμφιβάλλοντος ἢ τοῦ ὑπάρχοντος ἐμπερικλείεται».⁷⁹

Ὁ δυϊσμός υἱοθετεῖται καὶ ἀπὸ τὸν Καβαλλιώτη, γιὰ τὸν ὁποῖο τὸ σῶμα εἶναι «οὐσία ἐκτεταμένη»,⁸⁰ «οὐσία ἔκτασις ἔχουσα τῆς διανοήσεως ἀμοιροῦσα»,⁸¹ ἐνῶ ἀντίθετα τὸ πνεῦμα, ἢ ἡ ψυχὴ, εἶναι «οὐσία... διανοοῦσα, ἐκλαμβάνουσα, κρίνουσα καὶ συλλογιζομένη»,⁸² «οὐσία... διανοήσεως μεθεκτικὴ».⁸³ Ὁ Καβαλλιώτης, ὅπως ἄλλωστε καὶ ὁ Δαμοδός,⁸⁴ χρησιμοποιεῖ τὸν ὀρισμὸ, γιὰ νὰ διασαφηνίξει τὶς ἔννοιες καὶ μέσω αὐτῶν τὴν πραγματικότητα: «οὐδὲν γὰρ ἀσφαλέστερον τεκμήριον πέφυκεν τῆς διακρίσεως τῶν πραγμάτων, τῆς τῶν ἰδεῶν διαφορᾶς τε, καὶ ἀντιθέσεως, οὐδ' ἄλλως περὶ τῶν πραγμάτων ἕξεστι κρίνειν εἰ μὴ διὰ τῶν καθα-

πτει μὲ τὴ διδασκαλία τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρη. Γιὰ μιὰ «γενικὴ ἐπισκόπηση» βλ. Παναγιώτης Κονδύλης, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς*, ὅ.π., ἰδ. σ. 182 κέ.

78. Βλ. Γεώργιος Ι. Ζαβίρας, *Νέα Ἑλλάς ἢ Ἑλληνικὸν Θέατρον*, ὅ.π., σ. 530.

79. Θεόδωρος Καβαλλιώτης, *Μεταφυσικὴ*, ὅ.π., σ. 207. Πρβ. σ. 200: «Ὁ ἡμέτερος νοῦς διττῶς εὐμοιρεῖ τῆς τοῦ ὑπάρχειν βεβαιότητος».

80. Ὁ.π., σ. 255.

81. Ὁ.π., σ. 253.

82. Ὁ.π., σ. 255.

83. Ὁ.π., σ. 253. Πρβ. σ. 254: «Ὁ τοῦ ἀνθρώπου νοῦς ἦτοι ἡ λογικὴ ψυχὴ διανοήσεως μετέχει καὶ θελήσεως». Ὁ Βικέντιος Δαμοδός, *Φυσιολογία*, ὅ.π., σ. 805 κέ., ἀναπτύσσει διεξοδικὰ τὴ σχετικὴ προβληματικὴ γιὰ τὶς δύο ἀδυναμίες τῆς λογικῆς ψυχῆς, τὴ διάνοια καὶ τὴ θέληση. Πρβ. *Συνταγματικὸν τῆς Μεταφυσικῆς* (χφ.) [= Νίκος Κ. Ψημμένος (ἀνθολ. κειμένων, εἰσαγ., σχόλ.), *Ἡ Ἑλληνικὴ Φιλοσοφία ἀπὸ τὸ 1453 ὡς τὸ 1821*. Τόμος Β' *Ἡ ἐπικράτηση τῆς νεωτερικῆς φιλοσοφίας. Μετακορυφαίη περίοδος*, Ἀθήνα 1989, σ. 89]: «ἡ ἀνθρωπίνη ψυχὴ ἔχει δύο δυνάμεις... τὴν διάνοιαν, ὅπου καὶ νοῦς λέγεται, καὶ τὴν θέλησιν, ὅπου καὶ βούλησις ὀνομάζεται». Στὸ *Συνταγματικὸν Μεταφυσικῆς* διατυπώνονται ἀπόψεις τὶς ὁποῖες συναντοῦμε καὶ στὴ *Φυσιολογία*.

84. Βικέντιος Δαμοδός, *Φυσιολογία*, ὅ.π., σ. 777: «οὐκ ἔχομεν γὰρ ἄλλο κριτήριον τῆς διαφορᾶς τῶν πραγμάτων, εἰ μὴ τὴν διαφορὰν τῶν ἰδεῶν».

ρῶν τε καὶ διακεκριμένων αὐτῶν ἰδεῶν». ⁸⁵ Σύμφωνα μὲ τὰ παραπάνω, «ἡ ἰδέα τοῦ σώματος, καὶ ἡ ἰδέα τοῦ νοῦς ἀμοιβαίως ἑαυτὰς θετικῶς καὶ πεπληρωμένως ἀποκλείουσι... ἡ οὐσία ἢ σωματικὴ, καὶ ἐκτεταμένη, διαφόρου ἐστὶ... τάξεως τῆς οὐσίας τῆς διανοούσης καὶ πνευματικῆς». ⁸⁶

Ἄνάλογη συγγένεια τῆς ἐπιχειρηματολογίας τοῦ Καβαλλιώτη μὲ τὴν ἀντίστοιχη τοῦ Βικεντίου Δαμοδοῦ παρατηροῦμε καὶ στὸ ζήτημα τῆς αὐτογνωσίας. Ὁ νοῦς ὡς «οὐσία διανοοῦσα ὑπάρχων... ἑαυτῷ τὴν ἰδίαν ξύνοιδε διανόησιν, φυσικῶς ἑαυτὸν γινώσκων» ⁸⁷ καὶ δὲν πρόκειται γιὰ ἔμμεση γνώση, γιὰ «ἀνακεκλασμένη», ὅπως γράφει, ἀλλὰ γιὰ ἄμεση, ποὺ συναρτᾶται μὲ τὴ φύση τῆς νοητικῆς οὐσίας: «οὐ γὰρ διὰ ἀνακεκλασμένης μόνον διανοήσεως ἐκ προηγουμένης τινῶν ἐξωτερικῶν πραγμάτων γνώσεως ἢ ἀνθρωπίνῃ ψυχῇ ἑαυτὴν νοεῖ, ἀλλ' ἔτι καὶ ἐνδοτάτῃ αἰσθήσει, καὶ συνειδήσει, δι' ἧς ἑαυτῆς αἰσθάνεται, καὶ τὴν οἰκείαν ὑπαρξίν, καὶ διανόησιν κατανοεῖ». ⁸⁸ Ὁ Καβαλλιώτης διατυπώνει καὶ αὐτὸς μὲ ρητὸ τρόπο τὴν ἀντίθεσή του πρὸς τὴν ἐμπειριστικὴ γνωσιοθεωρία, τὴν ὁποία ἀντιπροσωπεύει («τὸ κοινὸν ἀξίωμα, τὸ οὐδὲν ἐν τῷ νῷ, ὃ μὴ πρότερον ἐν τῇ αἰσθήσει»), ⁸⁹ ἐπιβεβαιώνοντας τὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς ρεύματος σκέψης, μὲ ἐνιαῖα, σὲ γενικὲς γραμμές, ἀνθρωπολογικὰ καὶ γνωσιοθεωρητικὰ χαρακτηριστικά. Σημειώνει δὲ ὅτι «ἐνυπάρχουσιν ἡμῖν ἰδέαι τινὲς ἔμφυτοι, οἷαι καὶ ἡ τοῦ εἶναι, καὶ τῆς γεννήσεως καὶ τῆς ἀγαπήσεως, καὶ ἄλλαι οὐκ εὐαρίθμητοι, ἐξόχως δὲ ἡ τῆς τελειότητος». ⁹⁰ Τίς ἔμφυτες ἰδέες καὶ ὁ Καβαλλιώτης τίς κατανοεῖ, μέσα στὸ πλαίσιο ποὺ ἤδη περιγράψαμε καὶ θὰ ἀναπτύξουμε διεξοδικότερα στὴ συνέχεια, ὡς «φῶς φυσικόν», ⁹¹ ἐνῶ ἡ

85. Θεόδωρος Καβαλλιώτης, *Μεταφυσική*, ὁ.π., σ. 254-255.

86. *Ὁ.π.*, 255. Πρβ. Βικέντιος Δαμοδός, *Φυσιολογία*, ὁ.π., σ. 775: «ἡ ἕκτασις γὰρ ἐστὶ συστατικὴ τοῦ σώματος, καὶ ἡ νόησις συστατικὴ τοῦ πνεύματος» (...) «διὸ ὅπου ἐστὶν ἡ νόησις, οὐ δύναται εἶναι ἡ ἕκτασις, καὶ ἀντιστρόφως».

87. Θεόδωρος Καβαλλιώτης, *Μεταφυσική*, ὁ.π., σ. 255. Πρβ. σ. 256: «ἡ ἀνθρωπίνῃ ψυχῇ φυσικῶς διανοεῖ, καὶ τὴν ἰδίαν ἑαυτῇ ξύνειδεν διανόησιν ἐν τῇ διανοήσει τῆς ἑαυτῆς φύσεως ὑφισταμένης... ἄρ' ἡ ἀνθρωπίνῃ ψυχῇ ἐνδοτάτῃ αἰσθήσει φυσικῶς ἑαυτὴν γινώσκει, ἤτοι ἑαυτὴν ὑπάρχειν, καὶ διανοεῖσθαι φυσικῶς ἑαυτῇ ξύνειδεν».

88. *Ὁ.π.*, σ. 257.

89. *Ὁ.π.*, σ. 267. Πρβ. σ. 262: «πολλὰ γὰρ εἰσὶν ἐν τῷ νῷ, ἃ μὴ πρότερον ἐν αἰσθήσει».

90. *Ὁ.π.*, σ. 267. Πρβ. σ. 266: «Ἐμφυτος ἰδέα καλεῖται ἡ ἐν ἡμῖν ἐναποτεχθεῖσα, εἰτοῦν ἢ ἀπὸ τοῦ πρώτου ἡλικίας σημείου, μέχρις ἐσχάτου τῆ προσεχούσης ἐτοιμῶς παροῦσα, καὶ ἦν μόνῃ ἢ πρωτίστως αἰτία οὐ διὰ τινος σωματικῆς ἀφορμῆς, οὐδὲ συνδρομῆ δευτέρας αἰτίας ἅπασι κοινῇ ὑπέσχε διορισαμένη». Πρβ. σ. 268.

91. *Ὁ.π.*, σ. 266. Καὶ ὁ Καβαλλιώτης υἱοθετεῖ (σ. 263) τὴν περὶ «ευκαίρου

γενικότερη επιχειρηματολογία του διαπνέεται σέ μεγάλο βαθμό από την παραδοσιακή αντίληψη για τη μεταφυσική.

Ἐπισημαίνεται ὅτι «ὁ φιλόσοφος καὶ οἱ σχολαστικοὶ πάντες ὁμοφώνως διδάσκουσι πάσας τὰς γνώσεις τῆς ψυχῆς εἰσέρχεσθαι εἰς τὸ νοεῖν διὰ τῶν αἰσθήσεων, ὡσπερ θυρῶν, ἐξ ὧν διαβαίνουσι... τὰ εἶδη τῶν πραγμάτων. Διὰ τοῦτο εἶρηκεν ὁ φιλόσοφος ὅτι ἡ ψυχὴ οὐ νοεῖ ἄνευ φαντάσματος. Τῷ φιλοσόφῳ καὶ τοῖς σχολαστικοῖς συμφωνεῖ καὶ ὁ Γασένδος, ὁ ὁποῖος λέγει, ὅτι πᾶσα ἰδέα ἥτις ἐστὶν ἐν τῷ νῷ, ἔλαβεν τὴν ἀρχὴν ἐκ τῶν αἰσθήσεων· ὅμοιον ἐστὶ καὶ τὸ ἀξίωμα τῶν σχολαστικῶν, οὐδὲν ἐστὶν ἐν τῷ νῷ, ὃ οὐκ ἦν πρότερον ἐν τῇ αἰσθήσει».⁹² Στὴν ἴδια συνοχὴ παρουσιάζει τὴν ἀποψη τοῦ Gassendi, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία κάθε ἰδέα προκύπτει εἴτε ἄμεσα ἐκ τῶν αἰσθήσεων, εἴτε ἔμμεσα ἀπὸ τοῦ συνδυασμοῦ καὶ τῆ μεταποίησιν τῶν δεδομένων τῆς ἐμπειρίας: «ἐπειδὴ δὲ εἶδεν ὁ Γασένδος, καὶ οἱ σχολαστικοί, ὅτι ἡμεῖς πολλάκις νοοῦμεν πράγματα τὰ ὁποῖα οὐκ εἰσῆλθον ἀμέσως εἰς τὸν νοῦν διὰ τῶν αἰσθήσεων, διὰ τοῦτο διδάσκει ὁ μέγας

ἀφορμῆς» θεωρία, στὴν καρτεσιανὴ τῆς, βεβαίως, ἐκδοχῆ: «τοιούτος τις ἀπὸ τοῦ δημιουργοῦ μεταξὺ σώματος, καὶ ψυχῆς νόμος θετέσπισται, δι' ὃν ἐξ ἀφορμῆς τινῶν κατὰ τὸ σῶμα γινομένων κινήσεων ἐγείρονται τινὲς νοήσεις κατὰ τὴν ψυχὴν καὶ ἐναλλάξ». Πρβ. σ. 217 καὶ σ. 269. Μέσα ἀπὸ τὸ πρίσμα αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ ἐρμηνεύσουμε καὶ τὴν ἀναφορὰ τοῦ στὴν γνωστικὴ λειτουργία τῆς «τοῦ νοῦς προσοχῆς» (σ. 266). Οἱ θέσεις τοῦ Καβαλλιώτη ἐμφανίζονται ἔντονη ὁμοιότητα μὲ τὴς ἀνάλογες τοῦ Δαμοδοῦ, τοῦ ὁποῖου τὸ ἔργο ἦταν εὐρύτατα διαδεδομένο. Γιὰ τὸ τελευταῖο βλ. Βασιλικὴ Μπόμπου-Σταμάτη, «Ἐνας πρόλογος τοῦ Σαμουὴλ Γεωργιάδη (1787). Τῷ ἀναγινώσκοντι, Σαμουὴλ Ἀθηναῖος χαίρειν», *Ὁ Ἐραριστής*, 21 (1997) 72-94.

92. Βικέντιος Δαμοδός, *Φυσιολογία*, ὅ.π., σ. 820: «οἱ ἐπικουρεῖοι, οἱ ὁποῖοι ἔλεγον εἶναι σώματα πάντα ὅσα ὑπάρχουσιν, ἵνα ἐξηγήσωσι τὸν τρόπον τοῦ νοεῖν προστρέχουσιν εἰς τινὰ εἶδωλα, ἧτοι τυτώματα, καὶ εἰκονίσματα, σωματικά· καὶ ταῦτα τὰ σωματικά εἰκονίσματα λέγουσιν εἶναι τὰς ἰδέας, καὶ γνώσεις τῶν πραγμάτων. Ἐλεγον γάρ, ὅτι ἐτυπώθησαν ἐν τῷ νῷ αἱ σωματικαὶ ἐκεῖναι εἰκόνες, ὡσπερ ἐγχαράττονται ἐν τῷ κηρῷ διάφορα σχήματα διὰ τῆς σφραγίδος· ἀλλὰ τίς οὐ θαυμάζει τὰ ληρήματα τῶν ἐπικουρείων; ποῖον σωματικὸν εἶδωλον γὰρ δύναται παραστήσει τὴν γνώσιν τῆς ἀληθείας, τῆς ἀρετῆς, καὶ ὁμοίων, τὰ ὁποῖα οὐκ ἔχουσιν ἔκτασιν;». Ἡ ὑπογράμμισις στὸ καίμενο. Γιὰ τὴ διδασκαλίαν τοῦ Ἐπικουροῦ σχετικὰ μὲ τοὺς «τύπους» καὶ τὰ «εἶδωλα» βλ. Hermanus Usener, *Glossarium Epicureum* (Edendum curaverunt M. Gigante, W. Schmid), Roma 1977, σ. 218-219.

93. Βικέντιος Δαμοδός, *Φυσιολογία*, ὅ.π., σ. 860. Πρβ. Ἀριστοτέλης, *Περὶ ψυχῆς* Γ, 7, 431a 16-17· Petrus Gassendi, *Institutionis Logicae*, Pars Prima, Can. II, «Omnis, quae in Mente habetur Idea ortum ducit a Sensibus» (= *Opera Omnia*, ὅ.π., Bd. I, σ. 92).

ἐκεῖνος διδάσκαλος, διχῶς γεννᾶσθαι ἐκ τῶν αἰσθήσεων τὰς ἰδέας τῶν πραγμάτων, ἀμέσως δηλαδὴ καὶ ἐμμέσως. Ἄμέσως γεννῶνται αἱ ἰδέαι τῶν αἰσθητῶν ποιοτήτων, οἷον τοῦ χρώματος, τῶν ὁσμῶν, τῶν ψόφων, καὶ ὁμοίων ἐμμέσως γεννῶνται αἱ ἰδέαι τετραχῶς, κατὰ σύνθεσιν δηλαδὴ κατ' αὔξησιν, κατὰ μείωσιν, καὶ κατὰ σύγκρισιν, ἤτοι καθ' ὁμοίωσιν, καὶ ἀναλογίαν». ⁹⁴

Ἡ ἀνάλυση τοῦ Δαμοδοῦ εἶναι ἐκτενὴς καὶ θίγει καίριες πτυχὲς τοῦ γνωσιοθεωρητικοῦ προβλήματος, μὲ ἐπίκεντρο τὴν ἀπόρριψή τῆς δόξας τῶν σχολαστικῶν-περιπατητικῶν ὅτι ὁ νοῦς διαιρεῖται σὲ ἐνεργητικὸν καὶ παθητικόν. ⁹⁵ Διαφωνεῖ μὲ τὴν διδασκαλίαν ὅτι ὁ νοῦς «οὐ δύναται νοεῖν εἰ μὴ ὅσα διαβαίνουσιν εἰς αὐτόν διὰ τῶν θυρῶν τῶν αἰσθήσεων, καὶ ἐξόχως διὰ τῆς φαντασίας» καὶ «νοεῖ καθ' ὁμοίωσιν σωματικῶν πραγμάτων ἢ συνάγει ἐκ τῆς γνώσεως αὐτῶν» ⁹⁶ καί, ἐπισημαίνοντας ὅτι στηρίζεται στὴ θέση τοῦ Ἀριστοτέλους ὅτι «οὐδέποτε νοεῖ ἄνευ φαντάσματος ἢ ψυχῆ», ⁹⁷ τὴ χαρακτηρίζει ψευδῆ. ⁹⁸ Παρουσιάζοντας «τῶν περιπατητικῶν τὸ φρόνημα» ⁹⁹ καταδεικνύει ὁ Δαμοδὸς ὅχι μόνο τὴν εὐρυμάθειά του ἀλλὰ καὶ τὴν ἐρμηνευτικὴν του ἱκανότητα, μὲ τὴν ὁποία κατηγοριοποιεῖ τὰ ἐπιχειρήματα τῶν σχολαστικῶν ἀντιπάλων του. Ἐστιάζει τὴν προσοχήν του στὴν «κοινοτέρα τῶν σχολαστικῶν» διδασκαλία γιὰ «τὰ νοητὰ εἶδη», μὲ τὴν συνεπικουρίαν τῶν ὁποίων ὁ νοῦς σχηματίζει τὸν λόγον του (ratio) ¹⁰⁰

94. Βικέντιος Δαμοδός, αὐτόθι. Ἡ ὑπογράμμιση στὸ κείμενο. Πρβ. ὅσα γράφει στὴν ἀνασκευή τῶν καρτεσιανῶν *Meditationes* ὁ Gassendi, *Disquisitio Metaphysica (Opera Omnia, ὁ.π., III, σ. 301)* = René Descartes, *Meditationes, Objectiones Quintae* (= *Oeuvres, ὁ.π., σ. 267-268*). Κυρίως ὅμως βλ. Petrus Gassendi, *Philosophiae Epicuri Syntagma*, Pars Prima, Cap. II, Can. 1 καὶ Cap. III, Can. 1 (= *Opera Omnia, ὁ.π., III, σ. 5 κέ., καὶ σ. 8 κέ.*).

95. Ὁ.π., σ. 821. Τὴν ὅλη συζήτηση τὴ θεωρεῖ (σ. 826) «ζήτημα... γελοῖον».

96. Ὁ.π., σ. 818.

97. Ἀριστοτέλης, *Περὶ ψυχῆς*, Γ, 7 431a 16-17. Βικέντιος Δαμοδός, *Φυσιολογία*, ὁ.π., σ. 828: «τὰ γὰρ φαντάσματα ὡσπερ αἰσθήματα ἐστί, πλὴν ἄνευ ὕλης. Καθὼς ὁρᾶς τοῦ φιλοσόφου ἡ δόξα ἐστὶν ἐκείνη τῶν σχολαστικῶν, εἰ καὶ οὐ διορίζει ὁ φιλόσοφος μερικότερον, ὡσπερ ἐκεῖνοι τὸν τρόπον τοῦ νοεῖν». Γιὰ τὴν κοινὴν θέσιν ἀνάμεσα στὸν Ἀριστοτέλη καὶ τὸν Thomas Aquinas βλ. τίς παρατηρήσεις τοῦ Johannes Hirschberger, «Platonismus und Mittelalter», στὸ: *Platonismus in der Philosophie des Mittelalters*, hrsg. von Werner Beierwaltes, Darmstadt 1969, σ. 56-72, ἰδ. σ. 65-71.

98. Ὁ.π., σ. 818: «ὅπερ ἐστὶ ψευδές».

99. Ὁ.π., σ. 830.

100. Ὁ.π., σ. 821: «ὅθεν κατὰ τούτους τοὺς φιλοσόφους τὰ νοητὰ ἐκεῖνα εἶδη, τὰ ὁποῖα ἐξάγει καὶ ἐντυποῖ ὁ ποιητικὸς νοῦς λέγονται λόγος τοῦ νοός». Πρβ. σ.

καὶ συγκροτεῖ τὴ γνώση¹⁰¹ καὶ ἀπορρίπτει ὡς σφαλερῆ τὴ θέση ὅτι μὲ ἀφαιρετικὸ τρόπο ὁ νοῦς σχηματίζει νοητὲς εἰκόνες (species) καθ' ὁμοίωση τῶν φαντασμάτων.

Τούτη ἡ γνωσιοθεωρητικὴ σύμφυση ἀνάμεσα στὸν ἐμπειρισμὸ καὶ τὴ νοησιαρχία ἐπισύρει τὴν κριτικὴ τοῦ Δαμοδοῦ, ὁ ὁποῖος σημειώνει ὅτι «οὐ δυνάμεθα νοεῖν εἶδη, καὶ εἰκόνας ἀύλους, καὶ νοητάς», διότι «ταῦτα σημαίνουσιν ἀναγκαίως μέθεξιν ὕλης, κατὰ τὴν διάφορον διάθεσιν, τῆς ὁποίας γίνονται αἱ διάφοροι παραστάσεις».¹⁰² Χαρακτηρίζοντας ὡς «παράδοξα καὶ ἀκατάληπτα»¹⁰³ συλλήβδην τὰ ἐπιχειρήματα τῶν περιπατητικῶν, ὑπογραμμίζει τὴν ἀμερῆ φύση τοῦ νοῦς καὶ ὑπομνήσκει ὅτι: «τὴν ἀλήθειαν ταύτην» παραδέχονται καὶ «οἱ σοφώτατοι τῶν σχολαστικῶν, διὸ ὁμολογοῦσιν, ὅτι ὁ ποιητικὸς, καὶ παθητικὸς νοῦς ἐστὶν εἷς, καὶ ἀχώριστος».¹⁰⁴ Πρόκειται γιὰ μίαν διασαφήνιση ποὺ προϋποθέτει ἐξοικείωση μὲ τὶς τρεῖς κύριες κατευθύνσεις τῶν σχολαστικῶν, τοὺς θωμιστὰς, τοὺς σκωτιστὰς καὶ τοὺς ὀπαδοὺς τοῦ Ockham, τοὺς ὀνομεναλίους¹⁰⁵ καὶ ἀναφέ-

822: «τὸ ἀντικείμενον οὖν, καθὸ παρὰ τῆς νοήσεως, ἤτοι γνώσεως εἰκονισμένον, ἡγούον τὸ ὁμοίωμα τοῦ ἀντικειμένου τεχθὲν παρὰ τῆς γνώσεως, λέγεται λόγος τοῦ νοῦς». Ἡ ὑπογράμμιση στὸ κείμενο.

101. Ὁ.π., σ. 821. Πρβ. σ. 822: «διὸ γὰρ θεωροῦσιν οἱ σχολαστικοὶ ἐν τῇ ἡμέτερᾳ νοήσει, τὴν ὄντοτητα τῆς νοήσεως, ἥτις ἐστὶν πρᾶξις ζωτικὴ ὑπάρχουσα ἐν τῷ νῷ καὶ τὸ ἀντικείμενον, τὸ ὁποῖον εἰκονίζεται διὰ τῆς νοήσεως ἐκεῖνης». Πρβ. ὁ.π., σ. 823: «Κατὰ τοὺς σχολαστικοὺς οὖν ὁ νοῦς νοεῖ σχηματίζων τὸν λόγον αὐτοῦ... σχηματίζων καὶ ποιῶν τὸ ὁμοίωμα τοῦ ἀντικειμένου, ὅπως θεωρήσῃ τὸ ἀντικείμενον, ὅπερ ἐστὶν ἔξω αὐτοῦ. Αὕτη οὖν ἡ εἰκὼν τοῦ ἀντικειμένου λέγεται λόγος τοῦ νοῦς». Ἡ ὑπογράμμιση στὸ κείμενο.

102. Ὁ.π., σ. 826. Ἡ ὑπογράμμιση στὸ κείμενο. Ὁ Δαμοδὸς σημειώνει ὅτι ὑπάρχουν καὶ «ἕτερα ἄτοπα τῆς δόξης ταύτης».

103. Ὁ.π., σ. 831. Πρβ. Βικέντιος Δαμοδός, *Σύντομος ἰδέα τῆς Λογικῆς κατὰ τὴν μέθοδον τῶν νεωτέρων*, ἔκδ. Βασιλικὴ Μπόμπου-Σταμάτη, *Δευκαλίον*, 21 (Μάρτιος 1978) 78: «Ἐν τῇ σχολαστικῇ φιλοσοφίᾳ καὶ θεολογίᾳ εὐρίσκονται πολλὰ φωνὰ κοινὰ καὶ συγκεχυμένα, αἱ ὁποῖα οὐδὲν διορίζουσιν καὶ σαφῶς εἰκονίζουσιν».

104. Ὁ.π., σ. 826.

105. Βλ. Βικέντιος Δαμοδός, *Ἐπίτομος Λογικὴ κατ' Ἀριστοτέλην καὶ Τέχνη Ρητορικὴ...*, Ἐνετίησι 1759, σ. 16-17: «Εἰς τρεῖς τάξεις... διαιρεῖται τῶν Περιπατητικῶν ἡ Φιλοσοφία, ὅθεν ἄλλοι λέγονται Θωμισταί... δευτέρα τάξις εἶναι τῶν Σκωτιστῶν... τρίτη τάξις εἶναι τῶν Ὀνομεναλίων». Πρβ. Μεθόδιος Ἀνθρακίτης, *Λογικὴ Ἐλάττων*, ὁ.π., σ. 57-58: «ἐν τοῖς σχολαστικοῖς, ἤτοι νέοις περιπατητικοῖς, τρεῖς εἰσὶν ἐπισημότερα αἰρέσεις... τῶν Θωμιστῶν... τῶν Σκωτικῶν... τῶν Ὀνοματικῶν». Γιὰ τὴ σχετικὴ προβληματικὴ βλ. Παναγιώτης Νούτσος, *Ὁ Νομιναλισμὸς - οἱ κοινωνικοπολιτικὲς προϋποθέσεις τῆς ὀστερομεσαιωνικῆς φιλοσοφίας*, Ἀθήνα 1980, σ. 12-13.

ρεται μᾶλλον στὴ γνωσιολογία τοῦ Ockham ὁ ὁποῖος, ἀπορρίπτοντας τὴ διδασκαλία γιὰ τὶς νοητὲς εἰκόνες καὶ τὰ νοητὰ εἶδη, ἀμφισβητεῖ καὶ τὴ διαίρεση τοῦ νοῦς σὲ ποιητικὸ καὶ παθητικὸ, σὲ «ἐνεργεῖα» καὶ «δυνάμει».¹⁰⁶

Τὸ συμπέρασμα τὸ ὁποῖο ἐξάγεται ἀπὸ τὰ παραπάνω εἶναι ὅτι ἡ ἐμπειριστικὴ γνωσιοθεωρία συναρτᾶται μὲ μία ἀνθρωπολογικὴ θεώρηση, στὴν ὁποία ἡ ψυχὴ κατανοεῖται ὡς μορφή τοῦ σώματος καὶ κατὰ συνέπεια «κρέμαται ἐν τῷ νοεῖν ἐκ τοῦ σώματος».¹⁰⁷ Υἱοθετώντας ὅμως ὁ Δαμοδὸς τὴν καρτεσιανὴ ἀνθρωπολογία ἀποδέχεται καὶ τὴν ἀντίστοιχη γνωσιολογία τονίζοντας ὅτι «ἡμεῖς σὺν τοῖς καρτεσιανοῖς ἀναμφιβόλως φρονοῦμεν... ὅτι ὑπάρχουσιν ἔμφυτοι ἰδέαι... τουτέστιν... ἡ ψυχὴ ἔχει δύναμιν φυσικὴν τοῦ νοεῖν πολλὰ πράγματα, χωρὶς τῆς βοηθείας τῶν αἰσθήσεων· εἰς τρόπον ὅτι ἄνευ τῶν αἰσθήσεων τοῦ σώματος ἐδύνατο νοεῖν». Διότι, ὅπως συμπληρώνει, «αἱ γνώσεις τῶν πραγμάτων ἐκεῖνων οὐ διαβαίνουσι διὰ τῶν αἰσθήσεων».¹⁰⁸

Γιὰ τὸν Δαμοδὸ, στὸ ἔργο τοῦ ὁποῖου συναντοῦμε τὴν πλέον ἐμπειριστικὴ καὶ λογικὰ συνεπῆ, στὶς ἐπὶ μέρους πτυχωσεις τῆς, παρουσίαση τῆς διδασκαλίας γιὰ τὶς ἔμφυτες ἰδέες, ἀκόμη καὶ «αἱ ἰδέαι αἱ ὁποῖαι ἔχουσι τὴν ἀρχὴν ἐκ τῶν αἰσθήσεων, οὐ κρέμανται ἐξ αὐτῶν, ὡς ἐξ αἰτίας ποιητικῆς, ἀλλ' εἰς ὅσον αἱ αἰσθήσεις εἰσὶν ἀφορμαί, ἦτοι εὐκαιρίαι, δι' ὧν ἐν τῇ ψυχῇ ἐγείρονται αἱ ἰδέαι ἐκεῖναι· μόνη γὰρ ἀληθής, καὶ φυσικὴ αἰτία, καὶ ἀρχὴ τῶν ἰδεῶν ἐστὶν ἡ ψυχὴ».¹⁰⁹ Εἶναι προφανὴς ὁ στόχος τοῦ Δαμοδοῦ νὰ ἀμφισβητήσῃ καὶ τὸ ἐλάχιστο ἐνδεχόμενον νὰ ἔχει ἐμπειριστικὴ προέλευση τὸ σύνολο τῶν ἰδεῶν μας. Μόνον οἱ ἰδέες, διευκρινίζει, ποὺ ἔχουν ὡς ἀντικείμενο τὶς αἰσθητὲς ποιότητες τῶν πραγμάτων, ὅπως ἐπὶ παραδείγματι εἶναι τὸ χρῶμα, ὁ ἦχος, ἡ ὄσμη, ἡ θερμότητα ἢ ἡ ψυχρότητα, ἡ γεύση, ἡ ἀφῆ καὶ ἄλλες παρόμοιες, «ἐρχονται» ἢ «διαβαί-

106. Βλ. Guilhelmi de Ockham, *Quaestiones et decisiones in quatuor libros sententiarum*, Lugduni 1495, L. I, qu. 22: «Intellectus agens et possibilis sunt omnia idem re ac ratione». Πρβ. Albert Stöckl, *Geschichte der Philosophie des Mittelalters*, Bd. II, 1, Aalen 1968 (= Mainz 1864), σ. 993, σημ. 3.

107. Βικέντιος Δαμοδός, *Φυσιολογία*, ὁ.π., σ. 861.

108. Βικέντιος Δαμοδός, ὁ.π., σ. 861-862.

109. Βικέντιος Δαμοδός, ὁ.π., σ. 862. Στὴν καρτεσιανῆς σύλληψης «περὶ εὐκαιροῦ ἀφορμῆς» θεωρία (occasionalismus), ἡ ὁποία ὑποτυπώνεται στὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ, ἀναφέρεται σὲ ἀρκετὰ σημεῖα ὁ Δαμοδός. Βλ. ἐνδεικτ. ὁ.π., σ. 785, 834, 891. Πρβ. Θεόδωρος Καβαλλιώτης, *Μεταφυσική*, ὁ.π., σ. 263, 269 καὶ τὴ σημ. 142 παρακάτω.

νουσι διὰ τῶν αἰσθήσεων).¹¹⁰ Ἀντιθέτως, «ὄσαι ἰδέαι... οὐκ ἔχουσιν ἀντικείμενα χρωματώδη, ἠχώδη, ὀσμώδη, ἢ ἑτέρα τινὶ αἰσθητῇ ποιότητι διατιθέμενα... οὐ διαβαίνουν διὰ τῶν αἰσθήσεων» καὶ στὴν κατηγορία αὐτῆ ἀνήκουν («ἡ ἰδέα τοῦ Θεοῦ..., ἡ ἰδέα τοῦ ὄντος κοινῶς, καὶ τῶν ἰδιωμάτων αὐτοῦ, τῆς ὑπάρξεως, τῆς ἀμφιβολίας, τῆς ἀρετῆς, καὶ ὁμοίων»). Κατὰ συνέπεια μόνον οἱ αἰσθητὲς ποιότητες συνιστοῦν («ἀντικείμενον τῶν αἰσθήσεων»).¹¹¹

Ὁ Δαμοδός, ὑποστηρίζοντας «σὺν τοῖς νεωτέροις, ὅτι οὐχ ὑπάρχει νοῦς ποιητικός, ἔχων δύναμιν ἐργάζεσθαι καὶ ποιεῖν τὰ νοητὰ εἶδη τῶν πραγμάτων, ὡσπερ λέγουσιν οἱ περιπατητικοί»,¹¹² δέχεται τὴν παθητικὴ φύση τοῦ νοῦς,¹¹³ διατηρώντας ταυτόχρονα ἀποστάσεις ἀπὸ τὴν ὁμολογὴ παραδοχῆ τοῦ Malebranche καὶ τῶν ὀπαδῶν του: «καθ' ἡμᾶς», γράφει, «ὁ νοῦς οὐκ ἔστι παθητικός, ὡσπερ ἐξηγοῦσιν οἱ προστάται τῶν νοερῶν εἰκόνων». Καὶ τοῦτο διότι ἐνῶ «αὐτοὶ λέγουσι παθητικὸν τὸν νοῦν, εἰς ὅσον δέχεται, καὶ λαμβάνει παρὰ τοῦ Θεοῦ τὰς ἰδέας, ἦτοι τὰς νοεράς εἰκόνας τῶν πραγμάτων», ὁ Δαμοδός δὲν παραδέχεται ὅτι ὑφίστανται νοερὲς εἰκόνες μὲ βάσιν τίς ὁποῖες ὁ ἄνθρωπος συγκροτεῖ τὴ γνῶση.¹¹⁴

Κατανοοῦμε λοιπὸν ἀπὸ τὰ παραπάνω ὅτι ὁ στόχος τοῦ Δαμοδοῦ, γιὰ τὸν ὁποῖο ἡ ἀντιπαράθεση κατανοεῖται ὄχι ἀπλῶς ὡς διαφορὰ, ἀλλὰ καὶ ὡς πολεμική,¹¹⁵ εἶναι διττός: Ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ ἀριστοτελικὴ-σχολαστικὴ ἀνθρωπολογία καὶ ἡ συναφῆς γνωσιοθεωρία, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ φιλοσοφία τῶν μετακαρτεσιανῶν στοχαστῶν, οἱ ὁποῖοι συστοιχιζόμενοι μὲ τὴ φιλοσοφία τοῦ Malebranche ὑποστήριζαν μίαν ἰδεαλιστικὴ ἑρμηνεία τῆς πραγματικότητας, δεχόμενοι τίς νοερὲς εἰκόνες τῶν πραγμάτων ὡς δημιουργήματα τοῦ Θεοῦ, ὁ ὁποῖος ἐμφανίζεται νὰ λειτουργεῖ ὡς ἡ πραγματικὴ

110. "Ο.π., σ. 869. Γιὰ τὸν διαχωρισμὸ ἀνάμεσα σὲ πρωτογενεῖς καὶ δευτερογενεῖς ιδιότητες βλ. René Descartes, *Medit.*, II (= *Oeuvres*, VII, σ. 30). Πρβ. *Medit.*, III (= *Oeuvres*, ὁ.π., σ. 43), ὅπου γίνεται ἀναφορὰ στὶς αἰσθητὲς ποιότητες τοῦ χρώματος, τοῦ ἡχοῦ, τῆς θερμότητας καὶ στὶς ἄλλες «ἀπτὲς ποιότητες» («tactiles qualitates»).

111. "Ο.π., σ. 869.

112. "Ο.π., σ. 830. Πρβ. Θεόδωρος Καβαλλιώτης, *Μεταφυσική*, ὁ.π., σ. 263.

113. "Ο.π., σ. 861-862. Πρβ. Βικέντιος Δαμοδός, *Συνταγματίων τῆς Μεταφυσικῆς* (χφ.) [= Νίκος Κ. Ψημμένος, *Ἡ Ἑλληνικὴ Φιλοσοφία*, Β', ὁ.π., σ. 96].

114. "Ο.π., σ. 837: «ἡμεῖς ἀπεβάλλομεν τὰς εἰκόνας ταύτας, οὐ λέγομεν εἶναι παθητικὸν τὸν νοῦν κατὰ τοιοῦτον τὸν τρόπον».

115. Βλ. ἐνδεικτ., ὁ.π., σ. 865: «ἡ δόξα αὐτῆ στερεοῦται φανερῶς ἐκ τῆς ἀνατροπῆς τοῦ θεμελίου τῶν ἀντιπάλων. Οἱ ἀντίπαλοι γὰρ νομίζουσι...». Πρβ. σ. 863: «κατὰ τοὺς ἀντιπάλους, οὐχ ὑπάρχουσιν ἰδέαι ἐμφυτοί...».

δρῶσα αἰτία, ὡς *prima causa et vera*, τοῦ νοεῖν. Ὁ Δαμοδός, ὅμως, δέχεται τὴν πραγματικότητα τοῦ ἀντι-κειμένου ὑλικοῦ κόσμου καὶ ἀποπειρᾶται νὰ ἐρμηνεύσει τὴ γνωστικὴ διαδικασίᾳ χωρὶς νὰ καταφύγει στὴν ὑπαρξὴ κάποιων νοερῶν εἰκόνων, οἱ ὁποῖες θὰ λειτουργοῦσαν ὡς διάμεσο πού θὰ ἔθετε ἐν ἀμφιβόλῳ τὴν ἀυτονομία τοῦ νοός: «καθ' ἡμᾶς... ἐν τῷ νῷ... οὐκ ἔστιν ἄλλο, εἰ μὴ ἡ πρᾶξις, καὶ ἐνέργεια, δι' ἧς ὁ νοῦς θεωρεῖ τὸ ἀντικείμενον. Ὅθεν ἡ ἰδέα ἐστὶν ἡ θεωρία τοῦ ἀντικειμένου, οὐχ εἶδος, καὶ εἰκὼν διηρημένη τῆς θεωρίας ἐκείνης, καὶ τοῦ ἀντικειμένου».¹¹⁶ Μὲ ἐπιγραμματικὸ τρόπο ἀποσαφηνίζει ὅτι «ὁ νοῦς οὐ νοεῖ ἐξάγων τὸ ὁμοίωμα τοῦ ἀντικειμένου ὡς προδεδείκται κατὰ τῶν σχολαστικῶν, μήτε λαμβάνων παρὰ τοῦ θεοῦ τὰ εἶδη, καὶ τὰς εἰκόνας τῶν πραγμάτων».¹¹⁷

Ἐπιβάλλεται νὰ ἐπισημάνουμε στὸ σημεῖο αὐτὸ ὅτι ἡ παραδοχὴ σχετικὰ μὲ τὴν ὑπαρξὴ ἐμφύτων ἰδεῶν προϋποθέτει βεβαίως, ἀλλὰ καὶ συνεπάγεται, τὴν ἀνάιρεση τόσο τῆς ἀριστοτελικῆς-σχολαστικῆς ἀντίληψης ὅτι ὁ νοῦς διακρίνεται σὲ ποιητικὸ-ἐνεργητικὸ καὶ παθητικὸ, ὅσο καὶ τῆς θέσης τοῦ Malebranche ὅτι ὁ νοῦς εἶναι παθητικὸς καὶ δέχεται νοητὲς εἰκόνας πού συνιστοῦν χωριστὰ εἶδη ἀπὸ τὶς ἰδέες. Σημειώνοντας ὁ Δαμοδός ὅτι «ὀρῶντες» δὲν βλέπουμε «τὰς εἰκόνας τῶν πραγμάτων», ἀλλὰ «αὐτὰ τὰ ἴδια τὰ πράγματα» καὶ νοοῦμε τὰ πράγματα «διὰ τῶν ἐπιλήψεων μόνον, οὐ διὰ τινων εἰδῶν»,¹¹⁸ φροντίζει νὰ ἀποστασιοποιηθεῖ ἀπὸ τὴ διδασκαλία τοῦ Malebranche, ὁ ὁποῖος, μεθερμηνεύοντας τὸν καρτεσιανὸ δυαλισμὸ, ὥθησε στὶς ἔσχατες ἀπολήξεις τῆς τὴν περὶ «εὐκαίρου ἀφορμῆς» θεωρία, ὑποστηρίζοντας τὴν ἀντιδιαστολὴ τῶν ἰδεῶν πού ὑπάρχουν «ἐν θεῷ» ἀπὸ τὶς ἔνοιες τὶς ὁποῖες σχηματίζουμε γι' αὐτές.

Ἀπὸ τούτῃ τὴ διδασκαλία, τὴν ὁποία «ὁ μέγας διδάσκαλος... Νικόλαος Μαλεβράγγιος ἐκ τῆς πόλεως τῶν Παρισίων τῆς Γαλλίας» ἐξέθεσε στὴν πραγματεία *Περὶ ζητήσεως τῆς ἀληθείας*,¹¹⁹ ὁ Δαμοδός ὁμαδοποιεῖ ὀρισμένα γνωσιοθεωρητικὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα συνοψίζει στοὺς

116. Ὁ.π., σ. 857.

117. Ὁ.π., σ. 839.

118. Βικέντιος Δαμοδός, ὁ.π., σ. 841. Καὶ συμπληρώνει: «Ὡς δῆλον ἐκ τῆς πείρας».

119. Βικέντιος Δαμοδός, ὁ.π., σ. 842. Πρβ. Nicolas Melebranche, *De la Recherche de la verité où l'on traite de la nature de l'esprit de l'homme, et de l'usage qu'on en doit faire pour éviter l'erreur des sciences*, Vol. 1-2, Paris 1674-1675 (= *Oeuvres Complètes*, par André Robinet, I-II, Paris 1958). Μεταφράστηκε στὰ λατινικά, γιὰ πρώτη φορά, τὸ 1685: *De inquirenda veritate libri sex*, Genevae 1685.

τέσσερις τρόπους με τους όποιους, σύμφωνα με τον Malebranche,¹²⁰ (έπιλαμβάνομεν τὰ πράγματα): Πρῶτον, ὁ ἄνθρωπος νοεῖ τὸν Θεὸν (οὐ διὰ τινος εἶδους, καὶ εἰκόνας τοῦ θεοῦ διηρημένης, ἀλλ' ὁ ἴδιος θεὸς ἐστὶ παρὼν ἐν τῷ νῷ, καὶ φωτίζει αὐτόν. Οὐδεμία εἰκὼν γάρ, καὶ ὁμοίωσις δύναται παραστῆσαι τὸν θεόν· ὅθεν ὁ ἴδιος ἐστὶ... παρὼν τῷ νῷ, καὶ φωτίζων αὐτόν δίδωσι τῇ ψυχῇ τὰς γενικὰς τῶν πραγμάτων ιδέας, τοὺς πρώτους, καὶ ἀμετατρέπτους νόμους, ἤτοι κανόνας τῶν κρίσεων, καὶ συλλογισμῶν, τὰ πρῶτα ἀξιώματα, τὰ ὅποια φανεροῦσι τὰς σχέσεις, ἃς ἔχουσιν ἀμοιβαίως αἱ ιδέαι ἐκεῖναι».

Στῆ συνέχεια παρουσιάζει τὸν δεύτερο τρόπο τοῦ νοεῖν, «ὅταν οὐ νοεῖται ἐν ἑαυτῷ τὸ πρᾶγμα, ἀλλ' ἐν τῇ φανερᾷ αὐτοῦ ιδέᾳ», ἡ ὁποία ἐμφανίζει στὴ σκέψη μας «τὰ ὄντα καὶ τοὺς τρόπους τῶν ὄντων» καὶ ὁ Δαμοδός ὑπογραμμίζει τὴ διάκριση στὴν ὁποία προβαίνει ὁ Malebranche ἀνάμεσα στὴν ἐπίληψη καὶ τὶς ιδέες, ἀφοῦ οἱ τελευταῖες συνιστοῦν τὶς νοερὲς εἰκόνας τῶν πραγμάτων, οἱ ὁποῖες ἐνυπάρχουν στὸν Θεό, ποὺ ἀποτελεῖ τὴν ἀρχέτυπον ιδέαν, ἐν ἣ περιέχονται νοητῶς, καὶ κατὰ τρόπον ἐξαίρετον τὰ σώματα. Αὕτη δὲ ἡ ἀρχέτυπος ιδέα ἐστὶν... ὁ ἴδιος ὁ θεός, καθὼς ἐστὶ μεθεκτὸς τοῖς ἀνθρώποις, ἤτοι ἐστὶ τὸ πρωτότυπον ἐκεῖνο, καὶ κοινὸν φῶς πᾶσιν ἡμῖν παρὰ τοῦ θεοῦ δεδομένον, ἐν ᾧ ὁρῶμεν τὴν φύσιν τοῦ σώματος γενικῶς, καὶ τὰ ιδιώματα αὐτοῦ».¹²¹

Μὲ σαφήνεια κωδικοποιεῖ καὶ τὴ βασικὴ θέση τῆς φιλοσοφίας τοῦ Malebranche ποὺ προκάλεσε τὶς ἔντονες ἀντιδράσεις τόσο τῶν ἐμπειριστῶν, ὅσο καὶ τῶν καρτεσιανῶν, σημειώνοντας ὅτι, ἐπειδὴ «πάντα... τὰ σώματα ἐπλάσθησαν παρὰ τοῦ θεοῦ... δεῖ νενοηκέναι ταῦτα τὸν θεόν. Ὅθεν, τὰ σώματα νοητῶς ὑπάρχουσιν ἐν τῷ θεῷ, τουτέστιν ὁ θεὸς νοεῖ τὰ σώματα, καὶ ἀκολούθως ἐν ἑαυτῷ ὁρῶσι ταῦτα νοητῶς, καὶ αἱ ψυχαί».¹²² Ὁ τρίτος τρόπος τοῦ νοεῖν ποὺ παρατίθεται «ἐστὶ διὰ τοῦ ἐσωτερικοῦ συναισθήματος, ἤτοι διὰ τοῦ συνειδῶτος· οὕτω ἡ ψυχὴ νοεῖ ἑαυτήν, τὰς νοή-

120. Ὁ.π., σ. 842-844. Ὁ Malebranche («Μαλημπράχνας») καὶ τὰ βασικὰ σημεῖα τῆς γνωσιοθεωρίας του ἀναφέρονται καὶ στὸ *Συνταγματίον τῆς Μεταφυσικῆς* (χφ.) [= Νίκος Κ. Ψημμένος, *Ἡ Ἑλληνικὴ Φιλοσοφία*, β.π., σ. 91-92]. Ἡ ἐκθεσὴ τους ὅμως εἶναι διαφορετικὴ. Πρβ. τὴν παρουσίαση τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρη, *Ἡ Λογικὴ*, β.π., σ. 153-154, σημ.

121. Βικέντιος Δαμοδός, β.π., σ. 843. Γιὰ τὴν θεοῖα νόηση ὡς intellectus archetypus βλ. τὶς παρατηρήσεις τοῦ Παναγιώτη Κονδύλη, *Ἡ κριτικὴ τῆς Μεταφυσικῆς στὴ νεότερη σκέψη*. Ἀπὸ τὸν ὄμιμον Μεσαίωνα ὡς τὸ τέλος τοῦ Διαφοτισμοῦ, Ἀθήνα 1983, σ. 275.

122. Βικέντιος Δαμοδός, β.π., σ. 842-843.

σεις αὐτῆς, καὶ πάθη), ἐνῶ ὁ τέταρτος τρόπος («ἐστὶ κατὰ στοχασμόν», ἀφοῦ διὰ τοῦ ἐσωτερικοῦ συναισθήματος, δηλαδὴ τοῦ συνειδότης δὲν νοοῦμε παρὰ μόνον ὅσα ἀεποίησεν ἡ ψυχὴ, ἢ γίνονται ἐν ἡμῖν), ἀλλὰ ὅ,τι συμβαίνει ἐκτὸς ἡμῶν (μόνον διὰ τοῦ στοχασμοῦ νοοῦμεν εἶναι τοιαῦτα, οἷα εἰκάζομεν εἶναι ἐκ τινων σημείων ἢ ἀποτελεσμάτων).¹²³ Πρόκειται γιὰ τὴν ἀναλυτικότερη ἔκθεση τῆς φιλοσοφίας τοῦ Malebranche, τὴν ὁποία γνωρίζουμε μέχρι σήμερα στὸν ἑλληνικὸ χῶρο καὶ εἶναι ἄξιο παρατήρησης τὸ γεγονός ὅτι καταχωρίζεται ὡς παράμετρος τοῦ γνωσιοθεωρητικοῦ προβληματισμοῦ, στὸ πλαίσιο τῆς ἱστορικοφιλοσοφικῆς προσέγγισης, παρὰ τὸ γεγονός ὅτι ἡ καταδίκη τοῦ Μεθοδίου Ἀνθρακίτη, λίγα χρόνια ἐνωρίτερα, τὸ 1723,¹²⁴ φαίνεται νὰ σχετίζεται καὶ μὲ τὴ διδασκαλία τῶν ἀπόψεων τοῦ Malebranche.¹²⁵

Τόσο ἡ διάκριση ἀνάμεσα στὶς ἰδέες καὶ τὴν πρόσληψή τους, τὴν ἐπιλήψη, ὅσο καὶ ἡ θέση ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι «ὁ τόπος τῶν πνευμάτων» («le lieu des esprits») καὶ συνεπῶς ὁ ἄνθρωπος ἐπιτυγχάνει τὴ θέαση τῶν πραγμάτων μέσα στὸν Θεό, τὴν *vision en Dieu*,¹²⁶ θέσεις ποὺ συνιστοῦν τὸν πυρήνα τῆς σκέψης τοῦ Malebranche,¹²⁷ δὲν γίνονται ἀποδεκτὲς¹²⁸

123. Βικέντιος Δαμοδός, ὁ.π., σ. 844.

124. Γιὰ τὴν σχετικὴ προβληματικὴ βλ. Νίκος Κ. Ψημμένος, *Ἡ Ἑλληνικὴ Φιλοσοφία*, Β', ὁ.π., σ. 421 κέ.

125. Βλ. Γεώργιος Ι. Ζαβίρας, *Νέα Ἑλλάς, ἢ Ἑλληνικὸν Θέατρον*, ὁ.π., σ. 420. Μανουὴλ Ι. Γεδεών, *Ἡ Πνευματικὴ κίνησις τοῦ Γένους κατὰ τὸν ΙΗ' καὶ ΙΘ' αἰῶνα* (ἐκδοτικὴ φροντίδα Ἀλκης Ἀγγέλου - Φίλιππος Ἡλιού), Ἀθῆνα 1976, σ. 99 κέ. Πρβ. Βασιλικὴ Μπόμπου-Σταμάτη, Ἄ Ο Μεθόδιος Ἀνθρακίτης καὶ τὰ Ἑπραδία», *Τὰ Ἑλληνικά*, 45 (1995) 111-127, ἰδ. 120 κέ., 125.

126. Nikolas Malebranche, *De la Recherche de la verité*, ὁ.π., III, 2, 6 (= *Oeuvres Complètes*, ὁ.π., I, σ. 437 κέ.). Πρβ. Émile Bréhier, *Histoire de la Philosophie*. Tome II. *La Philosophie moderne*. 1. *Le XVIIe siècle*, Paris 1968, σ. 190 κέ. Βλ. ἀναλυτικὰ Dominik Perler, «Ideen als abstrakte Gegenstände. Zum Ideenbegriff bei Malebranche», *Archiv für Begriffsgeschichte*, 36 (1993) 207-232.

127. Βλ. Ernst Cassirer, *Das Erkenntnisproblem in der Philosophie und Wissenschaft der neuern Zeit*, Bd. I, Darmstadt 1974 (= 1922), σ. 554 κέ. ἰδ. σ. 576. Πρβ. Παναγιώτης Κονδύλης, *Ἡ κριτικὴ τῆς Μεταφυσικῆς*, ὁ.π., σ. 268-275.

128. *Ο.π.*, σ. 843: «αὕτη ἐστὶν ἡ διδασκαλία τοῦ σοφοῦ ἐκείνου ἀνδρός, ἧτις ἐμοὶ οὐκ ἀρέσκει». Πρβ. τὴν ἀπαξίωση τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρη, *Ἡ Λογικὴ*, ὁ.π., σ. 153, σημ.: Ἄ... Μαλεβράγγης... εἰς ἀλλόκοτόν τινα ὑπόληψιν περὶ τῆς τῶν ἐνοιῶν ἀρχῆς φιλοσοφῶν παρενήνεκται». Πρβ. τὴν αἰνιγματικὴ ἐπισήμανσή του (σ. 154, σημ.): «ἀλλ' ἦδε μὲν οὖν καθ' ἡμᾶς ἡ δόξα ὁπαδῶν τυγχάνει χηρεούσα· εἰ μήπου τινὸς εὐμοιροίῃ ἴσα τῷ Μαλεβράγγη φανητιῶντος». Στὴ θεώρηση τοῦ Βούλγα-

και τὰ ἀναιρετικά ἐπιχειρήματα τοῦ Δαμοδοῦ διασαφηνίζουν ταυτόχρονα και τὴ δική του στάση στὸ καιρίο, ἐκείνη τὴν περίοδο, φιλοσοφικὸ ζήτημα: «Α' μὲν... οὐ δεχόμεθα τὴν διαφορὰν τῆς ιδέας, και τῆς ἐπιλήψεως, ἀλλὰ τὴν ἐπίληψιν καλοῦμεν ιδέαν, εἰς ὅσον δι' αὐτῆς παρίσταται, και γίνεται παρὸν τὸ ἀντικείμενον ἐν τῷ νῷ ὡς προεξηγήθη. Β' εἰ ἡ ιδέα ἦν τὴ διάφορον τῆς ἐπιλήψεως δεῖ ταύτην μὴ εἶναι τὸν ἴδιον θεόν, ἀλλ' εἰκόνα, και εἶδος τοῦ πράγματος ἢ παρὰ τοῦ νοῦς ἐκτυπούμενον ἐκ τῶν φαντασμάτων, ὡς θέλουσιν οἱ σχολαστικοί, ἢ παρὰ τοῦ θεοῦ τῷ νῷ παρεχόμενον, ὅπως νοήση ὡς λέγουσιν οἱ νεώτεροι. "Ὀλως γὰρ ἀπίθανον ἐστὶ τὸν ἴδιον θεὸν εἶναι τὰς ιδέας τοῦ ἡμετέρου νοῦς. Και ὅταν ἡμεῖς νοοῦμεν τὴν ἔκτασιν γενικῶς, οὐκ ἔστιν ἀντικείμενον τοῦ νοῦς ὁ θεός, ἀλλ' αὐτὴ ἡ ἔκτασις, δηλαδὴ τὸ σῶμα, ὡς δῆλον. Οἶμαι ὅμως, ὅτι ὁ διδάσκαλος ἐκεῖνος ἐνόησε δι' ἀρχέτυπον ιδέαν τὴν σοφίαν τοῦ θεοῦ ἐν ἣ πάντα περιέχονται κατὰ τὴν γνῶσιν τοῦ θεοῦ, και ἐξ ἧς φωτιζόμεθα ἐν τῷ νοεῖν διὰ τῶν ἐμφύτων ιδεῶν».¹²⁹

Εἶναι φανερὸ ὅτι ἡ κριτικὴ ποὺ ἀσκειῖται ἀντλεῖ στοιχεῖα ὄχι ἀπὸ τὴν ἐμπειριστικὴ πολεμικὴ, τὴν ὁποία συμπύκνωσε ὁ John Locke,¹³⁰ ἀλλὰ ἀπὸ μία συγκεκριμένη ἐρμηνεῖα τῆς καρτεσιανῆς σκέψης, τὴν ὁποία ἐκπροσωποῦσε και ὁ Antoine Arnauld¹³¹ στὴν ἀντιπαράθεσή του πρὸς τὸν

ρη τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Malebranche «τῶν τῆς ὑγαινοῦσης φιλοσοφίας δογμάτων ἐστὶν ἀλλότρια». Προϋποθέτει βεβαίως ὁ Ἑπτανήσιος φιλόσοφος τὴν ἀρνητικὴ θέση τοῦ Genovesi, *Στοιχεῖα τῆς Μεταφυσικῆς*, ὅ.π., σ. 174: «Τὸ Μαλεβραχίου σύστημα Α' λόγους νηπιώδεσιν ἐπρωκοδόμηται. Β' ἀβέβαιον ἐστί. Γ' και πρὸς ἐαυτὰ διαστασιάζον. Δ' και ἀτόπων πολλῶν ἐχόμενον».

129. Βικέντιος Δαμοδός, ὅ.π., σ. 843-844.

130. John Locke, *An Examination of P. Malebranche's Opinion of Seeing all Things in God*, στί: *Posthumous Works of Mr John Locke*, ed. Peter King, London 1706. Τὸ ἔργο γράφτηκε τὸ 1693 [= *The works of John Locke*, IX, Darmstadt 1963, ὅ.π., σ. 211-255]. Πρβ. C. S. Johnston, «Locke's Examination of Malebranche and John Norris», *Journal of the History of Ideas*, 19 (1958) 551-558.

131. Βλ. Antoine Arnauld, *Des vraies et des fausses idées contre ce qu'en-seigne l'Auteur de la Recherche de la Verité*, Cologne 1683. Βλ. σχετικὰ Ernst Cassirer, *Das Erkenntnisproblem*, ὅ.π., σ. 578 κέ. Γιὰ τὴ φιλολογία τῆς σχετικῆς διαμάχης βλ. τὴν εἰσαγωγή στὸ: N. Malebranche, *Traité de la Nature et de la Grace*. Introduction philosophique, notes et commentaire..., par Ginette Dreyfus, Paris 1958, σ. 47-127. Πρβ. Harry M. Bracken, «The Malebranche-Arnauld Debate: Philosophical or Ideological?», στί: *Nicolas Malebranche. His philosophical critics and successors*. Ed. Stuart Brown, Assen-Maastricht 1991, σ. 35-48, ὅπου και ἡ πρόσφατη βιβλιογραφία.

Malebranche.¹³² Για τὸν Δαμοδὸ ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ιδέες ἢ ἐπιλήψεις, τὶς perceptiones σύμφωνα μὲ τὴν καρτεσιανὴ διασαφήνιση τοῦ ὄρου, ὅπως ἤδη σημειώσαμε, δὲν ὑπάρχουν στὸ νοῦ μας «εἶδη, καὶ εἰκόνες τοῦ νοῦς διηρημέναι, αἱ ὁποῖαι εἰκονίζουσι τὰ ἀντικείμενα».¹³³ Ὁ νοῦς «οὐκ ἐπιλαμβάνει, καὶ οὐ γινώσκει τὰ πράγματα διὰ τινων ιδεῶν διηρημένων ἐκ τῶν ἐπιλήψεων, καὶ γνώσεων»¹³⁴ καὶ ἡ θέση τὴν ὁποία διατυπώνει στρέφεται εὐθέως κατὰ τῶν ὁπαδῶν τοῦ Malebranche, τοὺς προστάτες «τῶν εἰκόνων», «τοὺς ἀντιπάλους» καθὼς τοὺς χαρακτηρίζει,¹³⁵ οἱ ὁποῖοι θεωροῦν ὅτι οἱ νοητὲς εἰκόνες τὶς ὁποῖες λαμβάνει «παρὰ τοῦ θεοῦ ὁ νοῦς» συνιστοῦν ἀντικείμενο «τῆς νοερᾶς ἐπιλήψεως, δι' ἧς ἐπιλαμβάνεται ἡ εἰκὼν καὶ οὕτως νοοῦμεν».¹³⁶

Τούτῃ ἡ διάκριση τῆς ιδέας ἀπὸ τὴν ἐπιλήψη χαρακτηρίζεται ὡς «ἔλως ἀνωφελῆς»¹³⁷ καὶ ὁ Δαμοδὸς δὲν συμεριζεται τὴν ἄποψη ὅτι ὁ ἀνθρώπος βεβαιώνεται γιὰ τὸ κύρος τῶν γνώσεων, μόνον ὅταν οἱ τελευταῖες συναρτῶνται μὲ τὶς δημιουργημένες νοητὲς εἰκόνες τῶν πραγμάτων ἀπὸ τὸν θεό· ὅταν δηλαδὴ ὁ θεὸς ἐγγυᾶται κατ' οὐσίαν τὴν ἀλήθεια τῶν γνώσεων, οἱ ὁποῖες προκύπτουν ἀπὸ τὴν προσέγγιση τῶν πραγμάτων ὡς ἀπεικάσματα τῶν ιδεῶν, ποὺ ὑφίστανται ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ νοητικὴ μας ἐνέργεια.¹³⁸ Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι «οὐ δυνάμεθα τελείως ἐξηγεῖν, πῶς

132. Ὁ Δαμοδὸς ἀναφέρεται (ἔ.π., σ. 830) ἀκροβιγῶς στὴν ἀντιπαράθεση: «ἔτι δὲ οὐ συμφωνοῦσι πάντες (sc. οἱ νεώτεροι) περὶ τοῦ τί ἐστὶν ἡ ιδέα, τὴν ὁποίαν ἡ τίκειται ἢ δέχεται ὁ νοῦς. Πότερον δηλαδὴ ἐστὶν εἰκὼν νοητῆ τοῦ ἀντικειμένου μεσάζουσα μετὰ τοῦ νοῦς καὶ τῆς ἐπιλήψεως αὐτοῦ, ἢ τοῖ γινώσεως, ἢ ἐστὶν ἐν πράγμα μετὰ τῆς ἐπιλήψεως. Ὁ Μαλεμβράγγιος θέλει ὅτι αἱ ιδέαι εἰσὶ τὰ νοητὰ εἶδη, καὶ εἰκόνες τοῦ ἀντικειμένου, καὶ τὴν δόξαν ταύτην ἀκολουθοῦσι πολλοί· Ἀρνάουιος ὁ Ἀρνάλδος ἄκρος φιλόσοφος ἐν τῇ πραγματεία αὐτοῦ γεγραμμένη ἐν τῇ γαλλικῇ διαλέκτῳ *Περὶ ψευδῶν, καὶ ἀληθῶν ιδεῶν*, δείκνυσι διὰ πολλῶν ψευδῆ τὴν δόξαν τοῦ Μαλεμβραγγίου. Τὴν αὐτὴν δόξαν ἔχει καὶ ὁ Δουχάμελ, ὅτι δηλαδὴ ὁ νοῦς νοεῖ ἄνευ τῶν νοητῶν εἰδῶν, καὶ ὅτι αἱ ιδέαι οὐ διαφέρουσιν ἐκ τῶν ἐπιλήψεων, ἢ τοῖ γινώσεων τῶν πραγμάτων». Γιὰ τὸ «δεινὸν... νεῖκος... μετὰ τοῦ Μαλεμβραγγίου... καὶ Ἀρνάλδου» βλ. ἐπίσης Genovesi, *Στοιχεῖα τῆς Μεταφυσικῆς*, ἔ.π., σ. 160-162. Ὁ Genovesi γνωρίζει ἔμωσ τὴν ἀνάκριση τοῦ John Locke, στὴν ὁποία καὶ παραπέμπει (σ. 175).

133. Ὁ.π., σ. 834.

134. *Αὐτόθι*.

135. Ὁ.π., σ. 836.

136. *Αὐτόθι*.

137. Ὁ.π., σ. 835.

138. Ὁ.π., σ. 836: «ἔρωτῶ οὖν ἐγώ, τίς ἐστὶν ἡ ὠφέλεια τῆς εἰκόνος ταύτης, εἰ ὁ νοῦς οὐ νοεῖ ταύτην; οὐδεμία» (...) «Τίς ἐστὶν οὖν ἡ ἀνάγκη, παράγειν τὸν θεὸν τὴν εἰκὼνα τοῦ πράγματος ὡς ἀντικείμενον τῆς νοήσεως ἡμῶν, καὶ μὴ εἶναι αὐτὰ καθ' ἑαυτῶν»

νοεῖ ὁ νοῦς), δὲν θεωρεῖ ὅτι εἶναι ἀπαραίτητη ἢ προσφυγὴ στὴν ἀναγκαιότητα τὴν ὁποία συνεπάγεται ἡ θεία παρέμβαση μέσω «τῶν νοερῶν εἰκόνων». ¹³⁹ Τὸ γεγονός τῆς γνώσης δὲν ἐρμηνεύεται μέσω «εἰδῶν, καὶ εἰκόνων, ἐκ τῆς ἐπιλήψεως διηρημένων», ¹⁴⁰ ἀλλὰ ἐξηγεῖται ἀπὸ τὴ νοητικὴ δύναμη τοῦ ἀνθρώπου, χάρις στὴν ὁποία νοοῦμε «πάντα τὰ ὄντα ὡς ἀντικείμενα» καὶ ἐξετάζουμε «τὰς διαφόρους σχέσεις, καὶ ἀναλογίας» τῶν πραγμάτων. ¹⁴¹

Ὁ Δαμοδός δὲν δέχεται ὅτι οἱ αἰσθήσεις χρησιμεύουν μόνο στὴν ἐνεργοποίηση τῆς προσοχῆς πρὸς τὴν κατεύθυνση νὰ ἀντλήσουμε ἀπὸ τὴ θεία νόηση τὴν ἀντίστοιχη ἰδέα καὶ νὰ ἀποκτήσουμε γνώση, δὲν κατανοεῖ δηλαδὴ τίς σωματικὲς κινήσεις μόνον ὡς κατ' εὐκαιρίαν ἀφορμὴ, ὡς *causae occasionales*, γιὰ τὴν παρέμβαση τοῦ Θεοῦ στὴ γνωστικὴ διαδικασία. Ἀπορρίπτει οὐσιαστικὰ τὸν occasionalismus στὴν ἐρμηνεία τοῦ Malebranche, ¹⁴² ὅτι δηλαδὴ ὁ ἄνθρωπος νοεῖ, ἐπειδὴ πέμπει ὁ θεὸς τὰς ἰδέας

ἐαυτὰ τὰ πράγματα ἀμέσως ἀντικείμενα τῆς ἰδίας νοήσεως; ὥσπερ τὰ ὄρατὰ εἰσὶν ἀμέσως ἀντικείμενα τῆς ὁράσεως;».

139. Ὁ.π., σ. 837. Ὁ Δαμοδός παρατηρεῖ ὅτι «ὁ νοῦς οὐκ ἔστι παθητικός, ὥσπερ ἐξηγοῦσιν οἱ προστάται τῶν νοερῶν εἰκόνων».

140. Ὁ.π., σ. 835. Συμφωνεῖ στὸ σημεῖο αὐτὸ μὲ τὸν Duhamel: «Οὕτω φρονεῖ καὶ ὁ Δουχάμελ ἐν τῇ τρίτῃ πραγματείᾳ τῆς μεταφυσικῆς, ζητήματι τετάρτῳ, διὸ ἔστω σὺν αὐτῷ». Γιὰ τὴ σχέση τοῦ Johannes Bapstista Duhamel (1624-1706) μὲ τὴν καρτεσιανὴ σκέψη βλ. Max Wundt, *Die deutsche Schulphilosophie im Zeitalter der Aufklärung*, Hildesheim 1964 (= Tübingen 1945), σ. 99-101. Τὸ ἐκλεκτικιστικὸ προσανατολισμὸς ἔργο τοῦ *Philosophia vetus et nova, ad usum Scholae accomodata (I. Logica)*, Parisiis 1678, γνώρισε πολλὰς ἐκδόσεις. Βλ. σχετικὰ Wilhelm Risse, ὁ.π., σ. 284. Γιὰ τὴ μετάφραση τῆς *Λογικῆς* τοῦ ἀπὸ τὸν Εὐγένιο Βούλγαρη βλ. Ἄλκης Ἀγγέλου, *Τῶν Φώτων*, Ἀθήνα 1988, σ. 12, σημ. 1.

141. Δαμοδός, ὁ.π., σ. 845.

142. Γιὰ τὸ θέμα βλ. Ernst Cassirer, *Das Erkenntnisproblem*, ὁ.π., σ. 557. Ἡ θεμελίωση βεβαίως τοῦ occasionalismus ὀφείλεται οὐσιαστικὰ στὴν ἀπόρριψη ἀπὸ τὸν Arnold Geulinx (1625-1669) τῆς ὑπόθεσης περὶ φυσικῆς ἐπιρροῆς (*influxus physicus*) ἀνάμεσα στὸ σῶμα καὶ τὴν ψυχὴ. Ὁ Δαμοδός ὅμως, ὅπως καὶ ὁ Καβαλλιώτης, υἱοθετεῖ τὴν καρτεσιανὴ ἐκδοχὴ τῆς «ἀφορμῆς», δέχεται δηλαδὴ τίς κινήσεις τῶν ζωτικῶν πνευμάτων ὡς ἀφορμὰς (*occasiones*) καὶ ὡς ποιητικὰ αἷτια (*causae efficientes*) τῶν παραστάσεων ἢ τῶν σωματικῶν κινήσεων, συνειδητοποιώντας τὴν ἰδεαλιστικὴ ἐρμηνεία στὴν ὁποία ὡδηγήθησαν τόσο ὁ Geulinx καὶ ὁ Malebranche, οἱ ἀπόψεις τῶν ὁποίων στὰ τέλη τοῦ δεκάτου ἐβδόμου καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰῶνος ἦταν εὐρέως διαδεδομένες, ὅσο καὶ οἱ ὀπαδοὶ τους, ὅπως ἐπὶ παραδείγματι ὁ Michael Angelus Fardella (1650-1718), τὸ ἔργο τοῦ ὁποίου *Universae philosophiae systema*, Lugduni-Batavorum 1691, ἦταν γνωστὸ στὸν Δαμοδὸ (βλ. Βασιλικὴ Μπρόμπου-Σταμάτη, ὁ.π., σ. 295).

τῶν πραγμάτων» πού εἶναι «ὄντότητες καί εἰκόνας νοηταί») ¹⁴³ ἀντί τῶν αἰσθήσεων καί «ἡ προσοχή τοῦ νοῦς ἐστίν ὡσπερ ἀφορμὴ καθ' εὐκαιρίαν, δι' ἧς διορίζομεν τὸν θεόν, ἵνα δώσῃ ἡμῖν τὰς ιδέας, ἧτοι τὰ εἶδη καί εἰκόνας τῶν πραγμάτων». ¹⁴⁴

Ὁ νοῦς, ἀντίθετα, νοεῖ τὰ σωματικά ἀντικείμενα «τῇ ἀφορμῇ τῶν κινήσεων ἐγειρομένων ἐν τῷ ἐγκεφάλῳ, ἧτοι τῶν ἰχνῶν καί εἰδῶν ἐκεῖ ἐντυπούμενων. Τὰ ἰχνη ὅμως ἐκεῖνα οὐκ ἔχουσιν ὁμοιότητα σὺν τοῖς ἐπιληφθεῖσιν πράγμασιν ὅπως διορίσωσι τὸν νοῦν τίκτειν ιδέα νοητὴν ὁμοίαν τοῖς ἰχνεσιν ἐκεῖνοις». Ἀλλὰ τοῦτο συμβαίνει «διὰ τὸν νόμον» πού ὑπάρχει «μεταξὺ τοῦ σώματος καί τῆς ψυχῆς, ἵνα τῇ ἀφορμῇ τινῶν τοῦ σώματος κινήσεων, ἀκολουθήσωσι τινὰς ἐπιλήψεις τοῦ νοῦς, ἧτοι ἐγερωθῶσιν ἐν τῷ νοῦ». «Ὅμως ἀν καί «αἱ κινήσεις ἐκεῖναι οὐκ ἔχουσι ὁμοιότητα σὺν τοῖς νοουμένοις πράγμασι δύνανται... ἐγείρειν τῶν πραγμάτων τὴν νόησιν ἐν τῇ διανοίᾳ, διότι κατὰ τὸν προσηρημένον νόμον ὁ θεὸς ἐσυνέξευξε τινὰς νοήσεις τῆς ψυχῆς τισὶ κινήσεσι τοῦ σώματος». ¹⁴⁵

Συνοφασμένη μὲ τὴν ἀνθρωπολογικὴ ὑπόθεση τῶν «ἰχνῶν» ἡ παραπάνω γνωσιοθεωρητικὴ πρόταση φαίνεται νὰ ἀνταποκρίνεται, στὴ θεώρηση τοῦ Δαμοδοῦ, μὲ τρόπο ἱκανοποιητικότερο, ἀπὸ τὴν ἀριστοτελικό-σχολαστικὴ ἀντίληψη γιὰ τὴν προέλευση τῶν ἐννοιῶν καί τὴν ἐξήγηση τοῦ Malebranche, στὸ ἀνοικτὸ ἐρώτημα γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο συντελεῖται τὸ γεγονός τοῦ νοεῖν. ¹⁴⁶ Τὸ κρίσιμο, ἐπομένως, ζήτημα γιὰ τὴν κατανόηση τῆς γνωσιοθεωρίας τοῦ Δαμοδοῦ σχετίζεται μὲ τὴ σημασία τὴν ὁποία ἀποδίδει στὸν ὄρο ιδέα, ἀφοῦ ὁ ἀνθρώπινος νοῦς «οὐ νοεῖ τὰ πράγματα, εἰ μὴ διὰ τῶν ιδεῶν, ἃς ἔχει περὶ τῶν πραγμάτων· ὅθεν καταφάσκει περὶ αὐτῶν ὅσα περιέχονται ἐν τῇ ιδέᾳ τῶν πραγμάτων, καί ἀποφάσκει περὶ τῶν ἰδίων πραγμάτων, ὅσα ἀντιμάχονται τῇ ιδέᾳ αὐτῶν». ¹⁴⁷

Ἐχοντας ἀποσαφηνίσει ὅτι χρησιμοποιώντας τὸν ὄρο ιδέα «οὐ... νοοῦμεν ὁμοίωμα καί εἰκόνα τοῦ πράγματος, διηρημένην τῆς ἐπιλήψεως», ἀλλὰ ἡ ιδέα δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ «ἡ ἐπιλήψις, δι' ἧς ὁ νοῦς ἐφάπτε-

143. Βικέντιος Δαμοδός, ὁ.π., σ. 836.

144. Ὁ.π., σ. 833. Πρβ. Nicolas Malebranche, *Meditations Chretiennes et Metaphysiques* (= *Oeuvres Complètes*, X, ὁ.π., Paris 1959, *Medit.*, IX, 17, σ. 102-103 καί *Medit.*, XI, 15, σ. 121-122).

145. Ὁ.π., σ. 834.

146. Ὁ.π., σ. 837: «Ὁμολογοῦμεν τοίνυν, ὅτι οὐ δυνάμεθα τελείως ἐξηγεῖν, πῶς νοεῖ ὁ νοῦς». Πρβ. σ. 820 καί 854.

147. Ὁ.π., σ. 839.

ται ἀμέσως τῶν ἀντικειμένων»,¹⁴⁸ προσδιορίζει τὸ περιεχόμενό της ὡς «θεωρία τοῦ ἀντικειμένου». ¹⁴⁹ Μέσα ἀπὸ τὸ πρίσμα αὐτὸ ἡ ἰδέα ὀρίζεται ὡς «ἡ πρᾶξις καὶ ἡ ἐνέργεια, δι' ἧς ὁ νοῦς θεωρεῖ τὸ ἀντικείμενον»,¹⁵⁰ ὡς κίνηση τοῦ νοός, χωρὶς ὅποιαδήποτε διαμεσολάβηση, μὲ τὴν ὁποία ἐπιλαμβάνομαστε «ἢ πράγματα σωματώδη καὶ ἔνυλα, ἢ ἀσώματα καὶ αὔλα, ἢ παρόντα, ἢ ἀπόντα», ὡς «ἀπλή θεωρία καὶ νοερά ὄρασις τοῦ νοός, δι' ἧς νοοῦμεν τὸ πρᾶγμα, ἄνευ καταφάσεως καὶ ἀποφάσεως».¹⁵¹

Ἀπὸ τὴν ἀλληλουχία τῶν παραπάνω διατυπώσεων μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι οἱ γνωσιοθεωρητικὲς του θέσεις ἐμφανίζουν ὀρισμένες ἀναλογίες μὲ τὶς ἀπαντήσεις τοῦ Descartes στὶς ἀντιρρήσεις πὺρ προβλήθηκαν τόσο ἀπὸ ἐμπειριστὲς φιλοσόφους, ὅπως ὁ Thomas Hobbes,¹⁵² ὅσο καὶ ἀπὸ καρτεσιανούς, ὅπως ὁ Henricus Regius,¹⁵³ σχετικὰ μὲ τὶς ἔμφυτες ἰδέες. Ἡ ψυχὴ, γράφει ὁ Δαμοδός, «οὔσα φύσεως νοητικῆς... πρέπει ἀναγκαίως νὰ νοῆ, ἦγουν ἡ ψυχὴ ἔλαβεν ἐκ τοῦ θεοῦ πολλὰς οὐσίας πραγμάτων, αἱ ὁποῖα λέγονται ἔμφυτοι, ἦγουν ἡ ψυχὴ ἔλαβεν ἐκ τοῦ θεοῦ τὴν

148. *Αὐτόθι*: «ὄθεν τὸ ἴδιον ἐστίν, ἐπίληψις, ἰδέα, ἔννοια, γνῶσις, νόημα, νόησις, ἐνθύμησις, καὶ εἶδησις τοῦ πράγματος». Ἡ ὑπογράμμιση στὸ κείμενο. Πρβ. σ. 841: «ἡμεῖς νοοῦμεν τὰ πράγματα διὰ τῶν ἐπιλήψεων μόνον... ἡ ψυχὴ γὰρ ἔχει τὴν δύναμιν ταύτην διὰ τῆς νοήσεως φέρεσθαι εἰς τὰ πράγματα, καὶ οὕτω γίνεσθαι ταῦτα ἀντικείμενα τοῦ νοός». Καὶ πάλιν προσφεύγει ὁ Δαμοδός στὴν καρτεσιανὴ λύση τῶν «ἰχνῶν» (ἔ.π., 842): «πάντα γὰρ τὰ νοήματα ἡμῶν, ὡς εἴρηται, εἰσὶν ἐνωμένα τισὶ προσβολαῖς γινομέναις ἐν τῷ ἐγκεφάλῳ, καὶ τισὶ κινήσει τῶν πνευμάτων, διὰ τὸν νόμον, κείμενον παρὰ τοῦ θεοῦ μεταξὺ τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος».

149. *Ἄ.π.*, σ. 857: «ὄθεν ἡ ἰδέα ἐστίν θεωρία τοῦ ἀντικειμένου, οὐχ εἶδος, καὶ εἰκὼν διηρημένη τῆς θεωρίας ἐκείνης, καὶ τοῦ ἀντικειμένου».

150. *Αὐτόθι*. Πρβ. σ. 854: «ἡμεῖς γὰρ οὐ δεχόμεθα ἄλλην ἰδέαν, εἰ μὴ καθὼ σημαίνει τὴν γνῶσιν τοῦ πράγματος, ἥτοι τὸ νοούμενον πρᾶγμα».

151. *Ἄ.π.*, σ. 856-857.

152. Thomas Hobbes, *Objectiones ad Cartesii Meditationes de Prima Philosophia* [= Thomae Hobbes, *Opera Latina*, Vol. 5, Aalen 1966 (= Londini MDCCCXLV), σ. 267-268]. Πρβ. *Objectiones Tertiae* (= René Descartes, *Oeuvres*, ἔ.π., VII, σ. 187-188). Βλ. τὴν ἀπάντησιν τοῦ Descartes, ἔ.π., σ. 189.

153. [Henrik de Roy (Henricus Regius)], *Explicatio mentis humanae sive animae rationalis, ubi explicatur quid sit et quid esse possit*, Utrecht 1647, art. XII. Στὸ ἔργο, τὸ ὁποῖο ἐκδόθηκε ἀνώνυμα, ἀπάντησε ὁ Descartes, *Notae in Programma quoddam, sub finem Anni 1647 in Belgio editum, cum hoc Titulo: Explicatio mentis humanae...*, Amsterdam 1648 (= *Oeuvres*, ἔ.π., VII, 2, σ. 357-358). Ὁ Descartes ἀποσαφηνίζει μὲ τὶς ἀπαντήσεις αὐτὲς τὴ θέσιν του ὅτι οἱ ἔμφυτες ἰδέες εἶναι ὑπαρκτὲς ὄντοτητες. Βλ. *Discours de la Méthode*, 4, 42 (= *Oeuvres*, ἔ.π., σ. 38). *Λόγος Περὶ τῆς Μεθόδου*, ἔ.π., σ. 36. Πρβ. *Medit.*, III (*Oeuvres*, ἔ.π., VII, σ. 37-38).

φυσικήν ἐπιτηδειότητα τοῦ νοεῖν, ὅταν βούλεται διάφορα πράγματα, ἐαυτὴν δηλαδὴ, τὸν θεὸν καὶ πολλά, οἷον τὸ ὄν κοινῶς, καὶ τὰ ιδιώματα αὐτοῦ». ¹⁵⁴

Θὰ πρέπει νὰ ὑπογραμμίσουμε τὴ σημασία ποὺ ἀποδίδει ὁ Δαμοδὸς στὴ «φυσικὴ ἐπιτηδειότητα» τοῦ νοεῖν, διότι στὴν προοπτικὴ αὐτῆς τῆς ἐρμηνείας ἡ θέση ὅτι ὑπάρχουν ἔμφυτες ιδέες δὲν σημαίνει τίποτε ἄλλο παρὰ τὴν ἐνύπαρκτη δυνατότητα τοῦ νοός, τὴν ἔμφυτη διάθεση τῆς ψυχῆς, ποὺ δὲν διαχωρίζεται ἀπὸ τίς ἰκανότητές της. Καὶ τοῦτο τὸ διαπιστώνουμε στὸ παρακάτω ἀπόσπασμα, στὸ ὁποῖο ἡ ἐρμηνευτικὴ παρουσίαση τῆς οικείας καρτεσιανῆς διδασκαλίας συναρθρώνεται μὲ τὴ δική του ἀποψη: «Πάλιν διαιρεῖται ἡ ἰδέα, καὶ ἐπίληψις κατὰ τὴν αὐτῆς ἀρχήν, εἰς ἔμφυτον, καὶ ἐπίσασκτον· ἔμφυτους ἰδέας καλοῦσιν ἐκείνας, τὰς ὁποίας ἐλάβομεν εὐθέως παρὰ τοῦ θεοῦ ἐν τῇ δημιουργίᾳ τῆς ψυχῆς. Διὸ αἱ ἰδέαι αὗται ἀμέσως κρέμανται παρὰ τοῦ θεοῦ, καὶ οὐδαμῶς κρέμανται παρὰ τοῦ ἡμετέρου σώματος ἢ ἄλλης τινὸς αἰτίας. Ἐπειδὴ οὖν ταύτας ἐλάβομεν ἐξ ἀρχῆς τῆς γεννήσεως ἡμῶν παρὰ τοῦ θεοῦ, διὰ τοῦτο λέγονται ἔμφυτοι, ἤτοι σύμφυτοι ἰδέαι, γεγενημένοι δηλαδὴ μεθ' ἡμῶν, καὶ οὐκ εἰσερχόμενοι ἐν τῇ ψυχῇ διὰ τῶν αἰσθήσεων, ἢ διὰ τοῦ συλλογισμοῦ, δι' οὗ ἐκ μιᾶς ἀληθείας φερόμεθα εἰς τὴν ἐπίγνωσιν τῆς ἄλλης. Τοιαῦται εἰσὶν φησὶν αἱ γενικαὶ ἔννοιαι τῶν πραγμάτων, ἤτοι τὰ κοινὰ ἀξιώματα, ἡ ἰδέα τοῦ ὄντος ἀπλῶς, καὶ τῶν πρώτων ιδιωμάτων αὐτοῦ, τῆς ὑπάρξεως, δηλαδὴ τῆς ἐνότητος, τῆς ἀληθείας, ἡ ἰδέα τοῦ θεοῦ, τῆς ψυχῆς καὶ πολλῶν ὁμοίων. Ταύτας γὰρ λέγουσι, τὰς ἰδέας παρὰ τοῦ θεοῦ ἐλάβομεν, οὐ διὰ τῶν αἰσθήσεων». Ἡ λεξιλογικὴ παρουσίαση τῆς καρτεσιανῆς σκέψης συγκεφαλαιώνεται στὴν ἀποσαφήνιση ὅτι «αἱ ἔμφυτοι αὗται ἰδέαι οὐκ εἰσὶν εἰκόνας καὶ ὁμοιώματα... ἐν τῷ νῷ, ἀληθῶς δὲ εἰσὶν αὐτὴ ἡ δύναμις τοῦ νοεῖν». ¹⁵⁵

Θὰ ὀλοκληρώσουμε τὴν ἀνάλυση ἐστιάζοντας τὴν προσοχή μας σὲ μίαν οὐσιώδη πτυχὴ τῆς θεματικῆς μας, ἡ ὁποία ἄπτεται τῶν σχέσεων ἀνάμεσα στὴν ψυχὴ καὶ τίς δυνάμεις ἢ ἐνέργειές της, ἕνα πρόβλημα ποὺ ἀπασχόλησε ἔντονα τὴ μεσαιωνικὴ φιλοσοφία. ¹⁵⁶ Ὁ Δαμοδὸς διαλέγεται μὲ τὸ ζήτημα καὶ συνεπῆς πρὸς τὴν ἄρνησή του νὰ δεχθεῖ τὸν ἐπιμερισμὸ τοῦ νοός σὲ *intellectus agens* καὶ *intellectus possibilis* ἐκφράζει, μὲ αὐ-

154. Ὁ.π., σ. 799.

155. Ὁ.π., σ. 857: Για νὰ ἐξηγήσει τὴ θέση αὐτὴ παραθέτει, σχεδὸν αὐτολεξεῖ (ὁ.π., σ. 858), τὴν ἀπάντησιν τοῦ Descartes στὸ πρόγραμμα. Πρβ. René Descartes, *Notae in Programma*, ὁ.π., VII, 2, σ. 357-358.

156. Βλ. Albert Stöckl, *Geschichte der Philosophie des Mittelalters*, ὁ.π., Bd. II, 2, σ. 845 κέ.

στηρή και ἐπιτιμητική διατύπωση,¹⁵⁷ τῆ θέσης ὅτι ὁ νοῦς δὲν διαιρεῖται και εἶναι ἀμέριστος με τὴν ψυχὴ, («ἐστίν»), ὅπως γράφει, («ἡ αὐτὴ ψυχὴ»).¹⁵⁸ Τὸ ἴδιο ἰσχύει και γιὰ τὶς δυνάμεις τῆς λογικῆς ψυχῆς, τῆ διάνοια και τῆ θέληση, οἱ ὁποῖες «οὐ διαιροῦνται πραγματικῶς ἀλλήλων και τῆς ψυχῆς».¹⁵⁹

Σὲ ἀντίθεση πρὸς τοὺς «θωμιστάς», σύμφωνα με τοὺς ὁποῖους οἱ ψυχικὲς δυνάμεις ἐκλαμβάνονται ὡς συμβεβηκότα διακριτὰ μεταξὺ τους και πρὸς τὴν ψυχὴ, «αἱ δυνάμεις τῆς ψυχῆς διαιροῦνται αὐτῆς, και ἀλλήλων, διότι εἰσὶ συμβεβηκότα προστιθέμενα τῇ ψυχῇ»,¹⁶⁰ ὁ Δαμοδὸς ὑποστηρίζει ὅτι «αἱ δυνάμεις τῆς ψυχῆς διαιροῦνται μόνω τῷ λόγῳ και κατ' ἐπινοίαν ἐξ αὐτῆς και ἀλλήλων».¹⁶¹ Ὑποστηρίζοντας τῆ θέση αὐτὴ ὑπογραμμίζει τὴ συμφωνία του με τὸν Duns Scotus, ὁ ὁποῖος ἀντιλαμβάνονταν τὶς δυνάμεις ὡς ἀδιαχώριστα ἐνωμένες με τὴν οὐσία τῆς ψυχῆς, οἱ διαφορετικὲς δυνάμεις δηλαδή δὲν εἶναι παρὰ οἱ διαφορετικοὶ τρόποι με τοὺς ὁποῖους ἐνεργεῖ ἡ ψυχὴ:¹⁶² «φρονοῦμεν δὲ σὺν τῷ Σκότῳ, και τοῖς ἐτέροις

157. "Ο.π., σ. 826: «ταῦτα ἀμοιβαίως φασὶν οἱ ὀκνηροὶ οὔτοι φιλόσοφοι και ἀργοί, οἱ ὁποῖοι ποιοῦσι τοιαῦτα ἀνωφελεῖς ζητήματα».

158. "Ο.π., σ. 826. Πρβ. σ. 810: «οὐδεὶς γὰρ ὑγιὴς τὸν νοῦν διαιρεῖ τὴν ψυχὴν αὐτοῦ ἐκ τοῦ ἰδίου νοός».

159. "Ο.π., σ. 807. Πρβ. σ. 809.

160. "Ο.π., σ. 805. Γιὰ τὴν ὑποδεικνύομενη διαίρεση τῆς ψυχῆς ἀπὸ τὶς οἰκείες δυνάμεις βλ. Thomae Aquinatis, *Summa Theologiae*, ὅ.π., I, qu. 77, art. 1 κέ. (= σ. 369 κέ.). Πρβ. Albert Stöckl, *Geschichte der Philosophie des Mittelalters*, ὅ.π., II, 2, σ. 634 κέ. Βλ. ἐπίσης Δαμοδὸς, ὅ.π., σ. 807: «ἡ διάνοια, και ἡ θέλησις διαιροῦνται πραγματικῶς ἐκ τῆς ψυχῆς, και ἀλλήλων, διότι οὐδεμία κτιστὴ οὐσία δύναται εἶναι προσεχὲς αἴτιον, και ἄμεσος ἀρχὴ τοῦ ἐνεργεῖν, ἀλλ' ὅτι ἐνεργεῖ, και πράττει, τοῦτο ποιεῖ διὰ μέσου τῶν αὐτῆ ἐπεισάκτων δυνάμεων, καθάπερ διδάσκουσιν οἱ θωμισταί. Οὗτος γὰρ ἐστὶν ὁ θεμέλιος τῆς διδασκαλίας ταύτης· ἀλλὰ μὴν ἡ ἀρχὴ αὐτῆ ἐστὶ ψευδής». Πρβ. σ. 806: «φλυαροῦσιν οἱ θωμιστῶν» σ. 812: «λίαν τοίνυν εὐθραυστος ἐστὶν ὁ θεμέλιος οὗτος τῶν θωμιστῶν».

161. "Ο.π., σ. 810.

162. Duns Scotus, *De Rerum Principio*, Lyon 1639, qu. XI, art. 3, n. 15: «Est alius modus positionis, quod substantia animae est idem quod sua potentia realiter, ita quod anima dicitur forma per comparisonem ad corpus quod perficit, cui dat esse substantiale: sortitur vero nomen et rationem potentiae solo respectu et comparatione ad varia objecta et operationes, ita quod anima et actum suum eliciat, et actum subjective suscipiat; ut patet in actu intelligendi, per suam substantiam est principium eliciens actum, et efficienter, et etiam subjective: non per aliquam potentiam re absoluta differentem ab ea». Βλ. σχετικὰ Albert Stöckl, *Geschichte der Philosophie des Mittelalters*, ὅ.π., II, 2, σ. 844-845. Πρβ. C. R. S. Harris, *Duns Scotus*, Vol. II. *The philosophical*

πᾶσιν, ὅτι αἱ δυνάμεις τῆς λογικῆς ψυχῆς, ἡ διάνοια δηλαδή, καὶ ἡ θέλησις, οὐ διαιροῦνται πραγματικῶς ἀλλήλων καὶ τῆς ψυχῆς».¹⁶³

Ἐπιχειρηματολογία τοῦ μετὰ ἐκλεκτικὸν τρόπον καὶ δὲν θὰ πρέπει νὰ διαφεύγει τῆς προσοχῆς μας ὅτι συγγράφει τὸ ἔργο του στὸ πλαίσιο ποὺ διαμόρφωσε τὴν περίοδο αὐτὴ («ἡ σύνδεση» τοῦ καρτεσιανισμοῦ μετὰ τὴν αὐγουστίνεια γνωσιολογία.¹⁶⁴ Μέσα ἀπὸ τὸ πρίσμα αὐτὸ μποροῦμε νὰ κατανοήσουμε τὴν προσφυγὴ στὸν Αὐγουστίνου καὶ τὴν διδασκαλίαν του γιὰ τὶς τρεῖς δυνάμεις τῆς ψυχῆς, «τὴν μνήμην, τὴν διάνοιαν, καὶ τὴν θέλησιν»,¹⁶⁵ ὡς ἐπίρρωση τῆς θέσης του ὅτι πρόκειται γιὰ δυνάμεις καὶ ὄχι γιὰ συμβεβηκότα τῆς ψυχῆς. Μετὰ ἐκπεφρασμένες τὶς ἐπιφυλάξεις γιὰ τὴν δυνατότητα μιᾶς τελεσίδικης διακρίβωσης τοῦ τρόπου μετὰ τὸν ὁποῖο συντελεῖται τὸ γεγονός τοῦ νοεῖν, ὁ Δαμοδὸς προτάσσει ὡς θεμελιώδη γνωσιοθεωρητικὴ ἀντίληψη, ἡ ὁποία συνέχει τὴ φιλοσοφία του, τὴν ἀποψη ὅτι ὁ ἄνθρωπος γνωρίζει, ὅταν ἡ ψυχὴ «στρέφει τὸ φῶς αὐτῆς πρὸς τὸ γινώσκειν τὰ πράγματα». Διευκρινίζει δέ, καὶ μέσα ἀπὸ τὸ πρίσμα τοῦτο ἐπιβάλλεται νὰ ἐρμηνεύσουμε τὴ σκέψη του, ὅτι κἀνοντας λόγῳ γιὰ «φῶς τῆς ψυχῆς», ἐννοεῖ «τὴν φυσικὴν ἐπιτηδειότητα, καὶ δυνάμιν, ἣν ἔχει πρὸς τὸ νοεῖν, καὶ τὴν εἶδησιν τῶν πραγμάτων».¹⁶⁶ Ἐπιχειρηματολογία τοῦ Δαμοδὸς ὑπερασπίζεται μετὰ σαφῆ τρόπο τόσο τὴν αὐτενέργεια τοῦ νοεῖν ὡς ὑποκειμένου, ὅσο καὶ τὴν ἀντικειμενικὴ ὑπαρξὴ τῆς πραγματικότητος.

doctrines of Duns Scotus, New York 1959 (= Oxford 1927), σ. 261-262.

163. Βικέντιος Δαμοδὸς, ὁ.π., σ. 805.

164. Βλ. Ernst Cassirer, *Das Erkenntnisproblem*, ὁ.π., σ. 509: «Die Verbindung von Cartesianismus und Augustinismus wird jetzt einer der markantesten und hervorstechendsten Züge in der geistigen und religiösen Signatur der Zeit».

165. "Ο.π., σ. 816. Ἐπιχειρηματολογία τοῦ Δαμοδὸς ἀναφέρεται στὴ ρβ' (= CII) ἐπιστολῇ. Πρόκειται γιὰ τὴν CLXIX (= 169) ἐπιστολῇ, Augustinus Evodio, *Respondens ad duas quaestiones, de Trinitate...*, σύμφωνα μετὰ τὴν καθιερωμένη σήμερον ἀρίθμηση. Βλ. Augustini, *Opera Omnia (Patrologia Latina, A. J. P. Migne, 33)*, II, 1865, σ. 742-748. Τὸ συγκεκριμένο παράθεμα στὴ σ. 743: «sicut discernitur in animo nostro memoria, intellectus, voluntas». Οἱ ἀναφορὲς στὸν Αὐγουστίνου, ὅπως καὶ στὸν Δαμασκηνὸν (ὁ.π., σ. 783, 790, 806), εἶναι συχνές. Βλ. ἐνδεικτ. ὁ.π., σ. 517, 782, 800, 808. Θὰ πρέπει νὰ σημειώσουμε τὴ μνείαν τοῦ ἰα' βιβλίου «Περὶ πόλεως θεοῦ, κεφάλαιον κστ'» (ὁ.π., σ. 864), μετὰ ἀφορμὴν τῆ συζήτησης περὶ ἐμφύτων ιδεῶν. Πρόκειται γιὰ τὸ κεφάλαιον στὸ ὁποῖο, ὡς γνωστόν, συναντοῦμε τὸ προανακρουστικὸν τοῦ καρτεσιανοῦ cogito, «Si enim fallor, sum». Βλ. Augustinus, *De Civitate Dei*, Lib. XI, cap. XVII (recognoverunt Bernardus Dombart, Alfonsus Kalb, Vol. I, Darmstadt 1981, σ. 498).

166. "Ο.π., σ. 846.

Συμπερασματικά θα μπορούσαμε να σημειώσουμε ότι από την ανασύσταση των βασικών θέσεων των συγκεκριμένων Νοελλήνων φιλοσόφων προκύπτει ότι κατά τὰ τέλη τοῦ δεκάτου ἐβδόμου καὶ τὸ πρῶτο ἕμισυ τοῦ δεκάτου ὀγδοῦ αἰῶνος ἀναπτύσσεται στὸν ἑλληνικὸ χῶρο καὶ κοινοποιεῖται στὰ σημαντικότερα, τουλάχιστον, κέντρα τῆς φιλοσοφικῆς παιδείας τῆς περιόδου αὐτῆς, τὰ Ἰωάννινα, τὴν Καστοριά, τὴ Μοσχόπολη, τὴ Σιάτιστα, τὸν Τύρναβο, καὶ τὰ Χαβριάτα τῆς Κεφαλλονιάς, μίᾳ φιλοσοφικῆς διδασκαλίας, ἡ ὁποία συγκροτεῖται στὸ πλαίσιο τῆς ἔντονης ἀντιπαράθεσης ἀνάμεσα στὸν ὀρθολογισμό καὶ τὴν ἀριστοτελική-σχολαστικὴ σκέψη. Διερευνώντας τὸ ἔργο τῶν Ἀναστασίου Παπαβασιλόπουλου, Μεθοδίου Ἀνθρακίτη, Θεοδώρου Καβαλλιώτη καὶ κυρίως τοῦ Βικεντίου Δαμοδοῦ, μέσα ἀπὸ τὸ πρίσμα τῆς συζυγίας ἀνθρωπολογία-γνωσιοθεωρία καὶ τίς ἐπὶ μέρους συνιστώσες της, εἶχαμε τὴν εὐκαιρία νὰ κατανοήσουμε τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἀξιοποιήθηκαν ἐρμηνευτικὰ ἀπὸ τὴ νεοελληνικὴ φιλοσοφικὴ σκέψη τῆς περιόδου αὐτῆς ὀρισμένες πτυχεὲς τῆς φιλοσοφίας τοῦ Descartes, ἡ διάκριση τῆς *res cogitans* ἀπὸ τὴ *res extensa*, ἡ θεωρία «τῶν ἰχνῶν» καὶ τῆς «εὐκαίρου ἀφορμῆς», ἡ διδασκαλία γιὰ τὸ *cogito* καὶ τίς *ideae innatae*, εἴτε ὅπως ἀποτυπώθηκαν στὸ ἔργο του, εἴτε ὅπως γνωστοποιήθηκαν, κυρίως, μέσω τῆς *Logique* τοῦ *Port Royal*. Ταυτόχρονα διαπιστώνουμε ὅτι τὴν παρουσίαση καὶ τὴν ἀναίρεση τόσο τῆς ἀριστοτελικῆς-σχολαστικῆς ἐπιχειρηματολογίας καὶ τοῦ ἐπικούρειας ἐμπνευσης ἐμπειρισμοῦ τοῦ Gassendi, ὅσο καὶ τῆς μεταφυσικῆς καὶ τῆς σύστοιχης γνωσιοθεωρητικῆς ἀντίληψης τοῦ Malebranche, θὰ μπορούσαμε νὰ τὴν ἀναγνώσουμε —καὶ συνεπῶς νὰ τὴν ἀξιολογήσουμε— ὡς μάθημα ὑψηλοῦ ἐπιπέδου στὸ πλαίσιο τῆς διδασκαλίας τῆς Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας.